

Rapport Nederland-Rusland
Centrum no. 1

Kruis, Kremlin & Heilig Rusland

De spanning tussen Russische
eigenheid, scheiding tussen kerk en
staat en godsdienstvrijheid

Hans van Koningsbrugge
Nicolaas A. Kraft van Ermel

November 2019

Доклад Нидерландско-
Российского Центра № 1

Крест, Кремль и Святая Русь

Напряженность между русской
идентичностью, разделением
церкви и государства и свободой
вероисповедания

Ханс ван Конингсбрюгге
Николай А. Крафт ван Эрмель

Ноябрь 2019

★ Colofon

©2019 Nederland-Rusland Centrum b.v.

Antonius Deusinglaan 2
9713 AW GRONINGEN
Nederland
info@nrce.nl
www.nrce.nl

ISBN (Electronische uitgave):

978-94-034-2269-5

ISBN (Gedrukte uitgave):

978-94-034-2270-1

Vertaling naar het Russisch:

Elvira Abdulina
Marieke van Rooij

Vervaardigd in opdracht van het Consulaat-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden in Sint-Petersburg.

Voorblad: President Poetin feliciteert Patriarch Kirill met zijn verjaardag (21 november 2015). Bron: Persdienst van de President van de Russische federatie, <http://kremlin.ru/events/president/news/50741/phot>

★ Колофон

©2019 Нидерландско-Российский Центр

Antonius Deusinglaan 2
9713 AW GRONINGEN
Нидерланды
info@nrce.nl
www.nrce.nl

ISBN (Электронная версия):

978-94-034-2269-5

ISBN (Печатная версия):

978-94-034-2270-1

Перевод с нидерландского:

Эльвиры Абдуллиной
Марики ван Роой

Сделан по заказу Генерального консульства Королевства Нидерландов в Санкт-Петербурге.

На обложке: Президент Путин поздравляет Патриарха Кирилла с Днем рождения Источник: Пресс-служба Президента Российской Федерации (21 ноябрь 2015 г.), <http://kremlin.ru/events/president/news/50741/photos>

★ Inhoud

Inleiding: Ruslands zucht naar eigenheid en de vrijheid van religie	1
Praktijkvoorbeeld: Pussy Riot (2012).....	3
Een geschiedenis van kerk en staat	6
De bekering van Vladimir: het ontstaan van de Russische orthodoxie.....	6
<i>Symphonia</i> : De orthodoxe kerk en diens verhouding met de staat.....	13
Tussen Constantinopel, Tataren en het Westen: 988 - 14e eeuw.....	16
Moskou als het Derde Rome: de opkomst van een orthodoxe Russische staat	19
Verdere onderwerping aan de tsaar: de hervormingen van Peter de Grote.....	26
Kerk en staat tijdens de tweede helft van de 18 ^e eeuw: de heerschappij van Catharina de Grote.....	29
De Negentiende Eeuw: Orthodoxie als onderdeel van het nationalistische credo	32
Wetenschappelijk staatsatheïsme: kerk en staat na de Russische revolutie.....	40
Van erkenning naar administratieve hindering: Vrijheid van religie tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.....	46
<i>Perestrojka</i> : Vrijheid van religie in de Sovjet-Unie	53
Terug naar <i>symphonia</i> : Kerk en staat na 1991	58
Gegevens: Religie en Religiebeleving in Rusland	68
Literatuur	92
Relevante wetgeving en beleidsdocumenten.....	93
Over de auteurs.....	95
Over het Nederland-Rusland Centrum..	96

★ Содержание

Введение. Стремление России к аутентичности и свободе вероисповедания.....	1
Пример из практики: Pussy Riot (2012) 3	
История церкви и государства	6
Принятие христианства князем Владимиром: как возникло русское православие	6
<i>Симфония</i> : Православная церковь и ее отношения с государством	13
Между Константинополем, татарами и Западом (988 – XIV в.)	16
Москва – Третий Рим: возвышение православного русского государства..	19
Дальнейшее подчинение царю: реформы Петра Великого	26
Церковь и государство во второй половине XVIII в.: правление Екатерины Великой.....	29
XIX в.: православие как составная часть националистического кредо	32
Научный атеизм: церковь и государство после русской революции	40
От признания до административных препон: свобода вероисповедания во время и после Второй мировой войны	46
Перестройка: свобода вероисповедания в Советском Союзе .	53
Назад к <i>симфонии</i> : церковь и государство после 1991 г.....	58
Религия и отношение к ней в России: статистические данные	68
Библиография	92
Важные законодательные и политические документы.....	93
Об авторах.....	95
О Нидерландско-Российском Центре	96

★ Inleiding: Ruslands zucht naar eigenheid en de vrijheid van religie

De vrijheid van religie is een belangrijk mensenrecht, niet voor niets wordt deze in artikel 18 van de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* vastgelegd. Ook het *Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en fundamentele vrijheden*, dat in rechte afdwingbaar is, legt dit recht prominent vast (artikel 9). Zo gemakkelijk als het lijkt om simpelweg te verklaren dat eenieder de vrijheid geniet zijn of haar geloofsovertuiging te belijden en uit te dragen, zo lastig blijkt dit in de praktijk. Dat geldt voor elke samenleving, Nederland inclusief. Neem bijvoorbeeld de vraag of een belijdend jehovagetuige de behandeling van hun kind in een ziekenhuis mogen weigeren omdat hun religie het ontvangen van een bloedtransfusie niet toestaat. Afhankelijk van de casus kan een rechtbank deze ouders in Nederland tijdelijk het recht ontnemen worden een medische beslissing voor hun kind te maken. De Godsdienstvrijheid zal nooit onbeperkt zijn daar er altijd situaties bestaan waarin deze niet te verenigen zijn met het belang van de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen en het handhaven van de democratische rechtsstaat.

In de Sovjettijd bestond er een onderscheid tussen collectieve en individuele mensenrechten. Collectieve rechten, bijvoorbeeld gezondheidszorg en recht op werk, werden door de staat gegarandeerd. Individuele rechten echter, zoals vrijheid van meningsuiting of vrijheid van religie, waren minder gewaarborgd. De Helsinki-akkoorden (1975) benadrukten de mensenrechten in de internationale politiek. Ná 1975 zou deze thematiek in de Sovjet-Unie voortdurend aan de orde worden gesteld.

★ Введение. Стремление России к аутентичности и свободе вероисповедания

Свобода религии является важным правом человека, и недаром это право закреплено в статье 18 Всеобщей декларации прав человека. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод, имеющая юридическую силу, также четко закрепляет это право (статья 9). Казалось бы, нет ничего проще провозгласить, что каждый человек имеет свободу вероисповедания и выражения своих убеждений, на практике же все гораздо сложнее. Это относится к любому обществу, включая и нидерландское. Подумайте, например, может ли иеговист отказаться от лечения своего ребенка в больнице, поскольку его религия запрещает переливание крови. В зависимости от ситуации суд в Нидерландах может временно лишить таких родителей права принимать медицинские решения за своего ребенка. Свобода вероисповедания никогда не будет неограниченной, поскольку всегда существуют ситуации, в которых она будет несовместима с важностью защиты прав и свобод других людей и поддержания демократического конституционного государства.

В советское время существовало различие между коллективными и индивидуальными правами человека. Коллективные права, такие как право на здравоохранение и право на труд, были гарантированы государством. Однако индивидуальные права, такие как свобода выражения мнений или свобода вероисповедания, гарантированы были только частично. Хельсинкские соглашения 1975 г. закрепили права человека на международном уровне. И после этого эта тема будет постоянно подниматься в Советском Союзе.

Al met al is de vrijheid van godsdienst een complex begrip dat de nodige voetangels heeft. Dat is zeker ook het geval in Rusland. In de HUDOC-database met uitspraken van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg staan negen uitspraken die betrekking hebben op dit grondrecht. Bovendien worden twee van de 'Russische' uitspraken geclassificeerd als 'zeer belangrijke zaak' (*key case*). Het hof classificeert zaken die niet dit belang hebben op een schaal, waarin het eerste niveau een 'groot, het tweede niveau een 'gemiddeld' en het derde niveau een 'laag' belang aangeven. Van de 'Russische' zaken worden er twee op het eerste niveau een vier op het tweede niveau ingeschaald.

Omdat de Russische grondwet het land definieert als een seculiere staat waarin kerk en staat van elkaar gescheiden zijn én waarin eenieder de vrijheid geniet zijn geloof te belijden en te uiten roept de grote hoeveelheid zaken bij het Europees hof veel vragen op: Hoe is het in Rusland gesteld met de vrijheid van godsdienst? Het korte antwoord hierop moet luiden dat het op papier allemaal goed geregeld is, maar dat de realiteit zeer weerbarstig is: in de praktijk ondervinden gelovigen die niet tot de Russisch-orthodoxe kerk of een van de grote minderheidsreligies (islam, boeddhisme, jodendom) behoren moeilijkheden hun geloof te belijden en zich te organiseren. Ons inziens wordt dit veroorzaakt door spanning tussen een aantal historisch gegroeide ideeën in de Russische samenleving: het idee dat Rusland een eigen samenleving vormt met een missie, een historische nauwe verwevenheid van kerk en staat en de erfenis van zeventig jaar door de staat opgelegd atheïsme in de Sovjet-Unie spelen hierbij een rol.

Om een dialoog te kunnen voeren gericht op het verwezenlijken van mensenrechten, de vrijheid van godsdienst inclusief, is het noodzakelijk om een beter inzicht te verwerven. Hoe heeft dit alles kunnen ontstaan en hoe beïnvloedt dit de huidige Russische staat en samenleving? In dit rapport zullen wij daar-

Voortsat, in het algemeen, de vrijheid van godsdienst – dit is een complex begrip, dat de nodige voetangels heeft. Dit is zeker ook het geval in Rusland. In de HUDOC-database met uitspraken van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg staan negen uitspraken die betrekking hebben op dit grondrecht. Bovendien worden twee van de 'Russische' uitspraken geclassificeerd als 'zeer belangrijke zaak' (*key case*). Het hof classificeert zaken die niet dit belang hebben op een schaal, waarin het eerste niveau een 'groot, het tweede niveau een 'gemiddeld' en het derde niveau een 'laag' belang aangeven. Van de 'Russische' zaken worden er twee op het eerste niveau een vier op het tweede niveau ingeschaald.

Poskoľku ruskaja konstitucija opredeljaet stranu kak svetское gosudarstvo, v kotom cerkov' i gosudarstvo otdeleny drug ot druga i v kotom kazdyj imet pravo ispovedovat' i vyrazat' svoju veru, takoe bol'soe kolico del v ESĤ vyzyvaet mnogo voprosov o tom, kak vse-taki obstojať dela so svobodой veroispozvedania v Rossii. Esli dat' kratkij otvet na etot vopros, to on budet zvuczat' tak: na bumage vse vyglydit zameczatel'no, no real'nost' daleka ot propisannykh v konstitucii garantij. Na praktike verujušie, ne pri-na-dležašie ni k Russkoj pravoslavnoj cerkvi, ni k odnoj iz osnovnykh religij men'sinstv (islam, buddizm, iudaizm), ispytyvajuť ogromnye trudnosti v ispozvedanii svoej verы i soz-danii religioznykh organizacij. Na naš vzglyd pričinой etogo javljaetsja napryazhen-nost' meždu ryadom istoričeski sformirovavšijsja idej v russkoj obščestve: ideej o tom, što Rossija javljaetsja samodosta-točnym obščestvom s opredelennoj mis-siej, istoričeski složivšijsja tesnymi svyazjami meždu cerkovью i gosudarstvom i naslediem semidesjati let navjazannogo gosudarstvom ateizma v SSSR.

Čto by imet' vozmožnost' vesti dialog, na-pravlenno na realizaciju prav čeloveka, v tom čisle i svobody veroispozvedania, ne-ob-xodimo glubže ponyat' eti idei. Kak vse

om de volgende zaken bespreken: allereerst wordt aan de hand van een praktijkvoorbeeld de spanning tussen de vrijheid van religie en mensenrechten en de scheiding van kerk en staat in Rusland toegelicht. Vervolgens worden de bovengenoemde spanningen in chronologische volgorde besproken. Waar nodig zullen contrasten met de traditie zoals die zich in West-Europa heeft ontwikkeld ook worden toegelicht.

In onze huidige tijd is er sprake van een gespannen verhouding en wederzijds onbegrip tussen Rusland en Nederland (c.q. het Westen). Wij pleiten ervoor dat het juist vanwege dit tijdsgewricht belangrijk is om meer inzicht te krijgen in de onbegrepen en onderbelichte aspecten van de Russische samenleving. Dit voor zowel Nederlandse als Russische geïnteresseerden.

★ **Praktijkvoorbeeld: Pussy Riot (2012)**

Op 21 februari 2012 betraden vijf vrouwen de Christus-de-Verlosserkathedraal in Moskou. Eenmaal binnen, verschaften zij zich toegang tot het altaar en ontteden zich van hun dikke winterjassen. Vervolgens tooiden zij zich in gekleurde bivakmutsen en sprongen in de lucht. Het duurde slechts enkele minuten voordat de vrouwen door bewakers uit de kerk werden gezet. De hele escapade werd evenwel gefilmd. De vijf vrouwen maakten deel uit van de punkband Pussy Riot uit de Moskouse protest-scene. De filmopnames combineerden zij met opnames die zij reeds eerder in een andere kerk hadden geschoten tot een videoclip met de titel *‘Een Punkgebed: Moeder Gods, Jaag Poetin Weg’* (*Bogoroditsa, Poetina progoni*). De hele act was toon gezet op de melodie van het *Ave Maria* (*Bogoroditse Devo, Radoejsja*) uit Sergei Rachmaninovs *Vespers*. In hun act protesteerde de feministische bandleden tegen de

это произошло и как это влияет на нынешнее российское государство и общество? Поэтому в этом докладе мы обсудим следующие вопросы: прежде всего на примере из практики мы объясним напряженность между свободой религии и правами человека и разделением церкви и государства в России. Затем мы обсудим вышеупомянутые трения в хронологическом порядке. Там, где это будет необходимо, мы попытаемся разъяснить отличия от традиции, сложившейся в Западной Европе.

В наше время между Россией и Нидерландами (Западом) существуют напряженные отношения и обоюдное непонимание. Мы уверены, что именно в настоящий момент очень важно глубже постичь непонятные и недостаточно освещенные аспекты российского общества. Это важно как для голландских, так и для российских заинтересованных лиц.

★ **Пример из практики: Pussy Riot (2012)**

21 февраля 2012 г. пять девушек вошли в храм Христа Спасителя в Москве. Оказавшись внутри и минуя специальные ограждения, они поднялись на алтарь, сняли теплые зимние куртки, натянули на лица разноцветные балаклавы и начали прыгать. Не прошло и несколько минут, как охрана выпроводила их из храма. Однако вся акция была снята. Эти пять девушек входили в состав панк-группы Pussy Riot московского протестного движения. Видеосъемку они смонтировали с видео, сделанном в другом храме, и выпустили видеоролик панк-молитвы: «Богородица, Путина прогони!» под музыку из Всенощной Сергея Рахманинова «Богородице Дево, радуйся». Своим выступлением члены феминистской группы протестовали против тесной связи между путинским режимом и Русской православной

nauwe banden tussen het Poetin-regime en de Russisch-orthodoxe kerk.¹

De context waarin deze protestactie plaatsvond was belangrijk: op 4 maart van dat jaar vonden er presidentsverkiezingen plaats, waar naar verwachting Vladimir Poetin gekozen zou worden voor een derde termijn als president. Verkiezingen die bepaald niet onopgemerkt voorbijgingen, want sinds het einde van 2011 waren er regelmatige protesten tegen het Poetinregime die pas halverwege 2012 zouden bedaren. De protestactie van Pussy Riot was uiteraard provocatief. Men kan zich uiteraard afvragen of het betreden van een voor velen belangrijke (en heilige) plaats voor politieke protesten wel smaakvol is. Veelzeggend is echter ook de reactie vanuit de overheid en de kerk: zij spraken zich uit tegen de protestactie en reppen over een complot gericht tegen de Russische staat, cultuur en vooral religie. De affaire trok internationaal de aandacht, vooral omdat enkele bandleden twee weken later van hun bed werden gelicht en voor het gerecht werden gedaagd wegens 'hooliganisme'. Later dat jaar werden drie van de bandleden veroordeeld tot een vrijheidsstraf van twee jaar, uit te zitten in een werkcamp.² De gerechtelijke uitspraak noemde de feministische standpunten van Pussy Riot niet in overeenstemming met de traditioneel op religieuze basis georganiseerde sociale relaties in Rusland. De affaire was ook de aanleiding om in 2013 een wettelijk verbod in te voeren die op *'het beledigen van religieuze overtuigingen en gevoelens van burgers'*.

¹ Voor de video, zie: Богородица, Путина прогони! Pussy Riot в Храме, 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=vpR1mwyIHGY>.

² In de aanloop naar de olympische winterspelen in Sotsji in 2014, maar formeel vanwege de 20ste verjaardag van de Russische grondwet, werd er eind 2013 een brede amnestiewet ingevoerd voor 'niet-gewelddadige misdrijven'. De veroordeelde bandleden zijn op grond van deze wetgeving uit de gevangenis vrijgelaten.

церковью.¹

Nеобходимо указать на важность выбранного момента: 4 марта того года должны были пройти выборы президента, в результате которых, как и ожидалось, Владимир Владимирович Путин должен был быть избран президентом на третий срок. Выборы президента привлекали довольно много внимания: с конца 2011 г. регулярно проходили акции протеста против путинского режима, и только в середине 2012 г. они пошли на спад. Никто не спорит, что акция протеста группы Pussy Riot была провокационной. Использование такого для многих важного (и святого!) места для выражения политического протеста можно назвать нетактичным, если даже не безвкусицей. Очень красноречивой является и реакция властей и церкви: они осудили эту акцию протеста и даже назвали ее заговором, устроенном против российского государства, культуры, и, прежде всего, религии. Дело привлекло международное внимание, особенно из-за того, что две недели спустя несколько участниц группы были подняты с постели, задержаны и привлечены к уголовной ответственности за хулиганство. В том же году три участницы группы были приговорены к лишению свободы сроком на два года с отбыванием наказания в исправительной колонии общего режима.² В судебном приговоре идеи феминизма группы Pussy Riot назывались несовместимыми с традиционными социальными отношениями в России, основанными на религиозных взглядах. В 2013 г. дело также стало поводом принять закон «в целях противодействия оскорблению религиозных убеждений и чувств граждан».

¹ См. ролик: Богородица, Путина прогони! Pussy Riot в Храме, 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=vpR1mwyIHGY>.

² В период подготовки к Зимним Олимпийским играм 2014 в Сочи, но формально в связи с 20-летней годовщиной принятия Конституции Российской Федерации, в конце 2013 г. было вынесено Постановление о масштабном объявлении амнистии для заключенных, осужденных по преступлениям без применения силы. На основании данного постановления осужденные участницы группы вышли на свободу.

In veel West-Europese landen, waaronder Nederland, zou een soortgelijke affaire ondenkbaar zijn geweest. Tot 2014 kende Nederland formeel een verbod op godslastering, de laatste keer dat dit verbod heeft geleid tot een veroordeling was in ieder geval voor 1966, toen de beruchte kwestie over godslastering door de schrijver Gerard Reve diende. Een Pussy Riot-achtige protestactie had in Nederland ongetwijfeld tot ophef geleid, maar strafrechtelijke repercussies zouden vrijwel zeker niet hebben plaatsgevonden. Dit valt aan een veelheid van factoren te wijten: allereerst de verregaande secularisatie in Nederland, alsmede het grote belang dat wordt gegeven aan de vrijheden van meningsuiting en religie (immers de godsopvatting van de een zou zomaar volgens een ander godslasterlijk of beledigend kunnen zijn). Veel belangrijker nog: religie geldt als een privéaangelegenheid waarin de staat zich niet hoort te mengen. Bovendien zijn kerk en staat zijn strikt van elkaar gescheiden. Dit niet in de laatste plaats om de vrijheid van godsdienst te waarborgen.

De affaire Pussy Riot is een voorbeeld van de eerder beschreven weerbarstige praktijk van godsdienstvrijheid. Deze toont zich ook in de grote moeilijkheden die nieuwe religieuze organisaties ondervinden zichzelf te organiseren en de beperkte ruimte die kleine religieuze minderheden hebben om hun geloof in het openbaar uit te dragen. Daarentegen geldt voor sommige grotere religieuze minderheden, welke meer tot de mainstream behoren, meer ruimte.

Het belang dat in de Russische samenleving wordt gegeven aan de orthodoxe religie geldt hierbij als een verklaring. Dit kan breder worden gecontextualiseerd in een sterke maatschappelijke zucht naar een eigen Russische identiteit. Deze wordt niet alleen tentoongespreid door het politieke en maatschappelijke establishment, maar ook gevoeld door veel gewone Russen. Ons inziens kan hier een oorzaak worden gevonden voor de relatief

Voelen in de West-Europese landen, waaronder Nederland, zou een soortgelijke affaire ondenkbaar zijn geweest. Tot 2014 kende Nederland formeel een verbod op godslastering, de laatste keer dat dit verbod heeft geleid tot een veroordeling was in ieder geval voor 1966, toen de beruchte kwestie over godslastering door de schrijver Gerard Reve diende. Een Pussy Riot-achtige protestactie had in Nederland ongetwijfeld tot ophef geleid, maar strafrechtelijke repercussies zouden vrijwel zeker niet hebben plaatsgevonden. Dit valt aan een veelheid van factoren te wijten: allereerst de verregaande secularisatie in Nederland, alsmede het grote belang dat wordt gegeven aan de vrijheden van meningsuiting en religie (immers de godsopvatting van de een zou zomaar volgens een ander godslasterlijk of beledigend kunnen zijn). Veel belangrijker nog: religie geldt als een privéaangelegenheid waarin de staat zich niet hoort te mengen. Bovendien zijn kerk en staat zijn strikt van elkaar gescheiden. Dit niet in de laatste plaats om de vrijheid van godsdienst te waarborgen.

Delo Pussy Riot является примером ранее описанной негибкой политики в области свободы вероисповедания. Это отражается и в больших трудностях, с которыми сталкиваются новые религиозные организации, и также в ограничениях с которыми имеют дело малые религиозные меньшинства, открыто распространяющие свою веру. В противоположность этому, некоторые более крупные религиозные меньшинства, принадлежащие к основным религиозным течениям, имеют больше возможностей.

Объяснением этому может быть важность православной религии в российском обществе. Это можно рассмотреть и в более широком контексте – в сильном стремлении российского общества к выявлению своей идентичности. Эта идентичность не только выставляется напоказ политическим и общественным истеблишментом, но и чувствуется простыми людьми. На наш взгляд, именно в этом и заключается причина от-

matige scheiding tussen kerk en staat. Deze situatie heeft politieke, maar ook religieuze wortels: de Russische samenleving is sterk gevormd door het christendom in zijn orthodoxe Oost-Europese en Midden-Oosterse variant. Orthodoxie vormt tot vandaag de dag de meerderheidsreligie. Het Russisch-orthodoxe gedachtengoed heeft vanaf 988 Rusland op een eigen ontwikkelingspad gebracht: het heeft ervoor gezorgd dat Rusland geen intensief deel had aan diverse intellectuele en politieke ontwikkelingen die in het Westen hebben geleid tot de ontwikkeling van het idee van godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat. In plaats van zich primair te richten op het individu, benadrukt de orthodoxie de ondeelbaarheid van de samenleving. Zij weigert mede daardoor een onderscheid te maken tussen kerk en staat.

★ Een geschiedenis van kerk en staat

★ De bekering van Vladimir: het ontstaan van de Russische orthodoxie

Omdat zowel de staat als veel Russen de eigenheid van Rusland zo belangrijk achten en de Russische orthodoxie daarin een belangrijke plaats heeft, is het noodzakelijk te laten zien hoe deze zich heeft ontwikkeld. Het logische startpunt hiervoor is de komst van het christendom naar Rusland: de bekering van de Kievse grootvorst Vladimir in 988. De Nestorkroniek, de belangrijkste bron over de vroege Russische geschiedenis verhaalt over hierover. Volgens dit document kwamen in het jaar 986 vertegenwoordigers van diverse religies bij Vladimir om hem - en zijn onderdanen - te bekeren. Alle vertegenwoordigers vertelden over hun religie. Allereerst een moslim, maar zijn geloof kon Vladimir niet bekoren: de verplichte besnijdenis en het verbod op varkensvlees vielen niet in goede aarde. Dit gold nog meer voor het verbod op alcohol. Vladimir zou hebben opgemerkt: *‘Voor de Roes is drinken een vreugde, zonder dat kunnen wij*

nosительно умеренного отделения церкви от государства. Эта ситуация имеет не только политические, но и религиозные корни: российское общество сформировалось под сильным влиянием христианства в его православном восточноевропейском и ближневосточном варианте: до сегодняшнего дня православие является религией большинства населения. С 988 г. русская православная мысль направила Россию по собственному пути. Благодаря этому пути Россия не принимала интенсивного участия в разных интеллектуальных и политических событиях, которые на Западе привели к развитию идеи свободы вероисповедания и отделению церкви от государства. Вектор внимания в православии направлен не на отдельную личность, а на неделимость общества. Вследствие этого православие не делает различие между церковью и государством.

★ История церкви и государства

★ Принятие христианства князем Владимиром: как возникло русское православие

Поскольку и само государство, и многие русские считают важным выявление русской идентичности, а Русской православной церкви отводится в ней немаловажное место, поэтому рассмотрим, как возникло и развивалось православие в России. Логической точкой отсчета является начало распространения христианства в России с крещения князя Владимира в 988 г. Об этом рассказывается в Несторовской летописи, важнейшем древнерусском источнике. Согласно записям этой летописи, в 986 г. к князю Владимиру прибыли послы – представители различных религий – с тем, чтобы обратить его и его подданных в свою веру. Всем им была предоставлена возможность рассказать о своей вере. Первыми были мусульмане, но князь Владимир отверг их предложение: его не прельстило обязательное обрезание и запрет на свинину. Еще более неприемлемым был запрет на алкоголь. Князь Владимир ответил на это: «Руси есть

niet bestaan'. Daarna volgden vertegenwoordigers uit Rome, die zijn geloof aanprees als *'Vasten naar vermogen, als iemand drinkt of eet dan is alles tot glorie van God'*. Ook deze missionarissen werden door Vladimir heengezonden, omdat zijn voorouders zoiets niet aangenomen zouden kunnen hebben. Vervolgens arriveerden joden, maar ook hun religie werd door Vladimir afgewezen met het argument dat het Joodse volk onmogelijk andere kon onderrichten omdat zij hun beloofde land waren verdreven en daarmee door hun God waren verstoten. De Byzantijnse filosoof die naar Vladimir werd gezonden kreeg echter een langer durend onthaal en kon uitgebreid over zijn geloof vertellen. Dit resulteerde in een uitgebreid theologisch gesprek. Na het gesprek werd de filosoof hartelijk bedankt, overladen met geschenken en met een groot eerbetoon heengezonden. Vladimir stelde de keuze voor een religie nog uit, omdat hij alle geloven nogmaals wilde onderzoeken.

Volgens de kronieken stuurde Vladimir na beraad tien betrouwbare mannen eropuit om nader onderzoek te doen naar wat de juiste religie zou zijn. Als eerste werden zij naar de moslims gezonden, vervolgens naar de Latijnse christenen. Daar aanschouwde men de religieuze aanbidding. In Constantinopel werden zij met groot eerbetoon door de keizer ontvangen. Op diens aangeven had de patriarch een kerk - naar we mogen aannemen de Hagia Sophia - gereed laten maken voor een religieuze viering. De Byzantijnse eredienst verwonderde de vertegenwoordigers. Bij terugkomst in hun eigen land vertelden zij dan ook over hun ervaringen. Over de moslims konden zij weinig goeds vertellen: de prostraties in de moskee werden niet begrepen. Bovendien, zo vertelden zij, waren de moslims treurig en stonk het bij hen verschrikkelijk. Ten aanzien van de katholieken oordeelden de gezanten dat er vele diensten werden gehouden, maar dat schoonheid in het geheel ontbrak. Over Constantinopel konden zij echter positief berichten: *'Toen kwamen we bij de Grieken en die brachten ons daar waar ze hun God dienen, en we weten niet of we in de hemel*

veselie piti, ne mozem bez toho biti'.
Затем к князю пришли послы из Рима, восхвалявшие свою религию: «Пост по силе, если кто пьет или ест, то все это во славу Божию». Однако Владимир отослал и их, сказав, чтобы шли туда, откуда пришли, ибо его праотцы не приняли бы этого. Следующими были иудеи, но и их религия не была принята князем Владимиром, использовавшим как аргумент тот факт, что сами иудеи были изгнаны со своей земли обетованной и отвергнуты их Богом, а потому и других учить не могут. Последним князь Владимир принял византийского философа, с которым у него состоялась длительная беседа, во время которой философ получил возможность подробно рассказать о своей вере. Во время разговора были затронуты важные теологические вопросы. После чего философа сердечно поблагодарили и, щедро одарив, с почестями проводили назад. Окончательного решения князь не принял, решив еще раз изучить все религии.

Согласно летописи князь Владимир поразмыслил и отправил десять надежных мужей в разные страны, чтобы те на деле сравнили и посоветовали, какая вера была бы правильной. Сначала они посетили религиозные службы мусульман, а затем – римских христиан. В Константинополе послы были с большими почестями приняты императором. По его указанию константинопольский патриарх подготовил в одной из церквей (можно догадаться, что это была Святая София) богослужение. Византийское богослужение очаровало посланников. Возвратившись назад, они поделились своими впечатлениями. О религиозной службе мусульман они не смогли рассказать ничего хорошего: прострации в мечети оказались недоступны их пониманию. Кроме того, по словам послов, мусульмане были печальны, а в мечети стоял ужасный запах. О католиках послы рассказали, что они видели множество различных обрядов, но благолепия в целом не видели. О своем посещении Константинополя они отзывались очень положительно: «И пришли мы в Греческую землю, и ввели нас туда, где служат они Богу своему, и не знали – на небе или на земле

of op aarde waren, want op aarde bestaat een dergelijk schouwspel of zulke schoonheid niet. Wij zijn niet in staat hen te vertellen, we weten alleen dat God daar bij de mensen woont en dat hun eredienst de beste is van alle volkeren. We kunnen die schoonheid niet vergeten, want niemand die iets zoets proeft wil daarna iets biters nemen, zo kunnen wij ook hier niet blijven'.

Daarmee was het pleit voor Vladimir beslecht: een jaar later liet hij zichzelf dopen. Het is een prachtig, zij het apocrief verhaal. Tegenwoordig verklaren historici de keuze voor het christendom met andere - meer wereldlijke argumenten: Het toenmalige rijk Roes, met Kiev als hoofdstad, lag langs een van de belangrijkste handelsroutes tussen Constantijnopel (het toenmalige eindpunt van de zijderoute) en Noord-Europa.³ Op deze wijze was er contact tussen de heidense inwoners van Roes en de christelijke wereld. Vanwege economische en politieke belangen, was het voor Roes belangrijk om goede relaties te onderhouden met Byzantium. In de middeleeuwen waren dynastieke banden een gebruikelijke en ook een van de meest zekere middelen om dat te doen. Het vorstenhuis van Kiev kon door te trouwen in de Byzantijnse keizerlijke familie niet alleen goede banden realiseren, maar ook zijn status verhogen. Een huwelijk was echter enkel mogelijk als de Kievse grootvorst christen werd. Aldus geschiedde. De keuze voor het christendom was dan ook vooral een politieke. Ook de Nestorkroniek vertelt over dit huwelijk tussen Vladimir en Anna Porphyrogenitus (de zus van de Byzantijnse keizers Basileios II en Constantijn VIII). Deze verklaart dit echter niet door politiek, maar door de verhalen van gezanten en een godswonder: Na de belofte te hebben gedaan zich te laten dopen om in het huwelijk te kunnen treden, zou Vladimir tijdelijk blind zijn geworden. Pas toen hij het doopsel aanvaardde, kon hij plots weer zien.

³ Het Kievse Rijk, of Kievse Roes (882-1240) was van oorsprong een Slavisch stammenrijk dat zich uitstreckte over

мы: ибо нет на земле такого зрелища и красоты такой, и не знаем, как и рассказать об этом, – знаем мы только, что пребывает там Бог с людьми, и служба их лучше, чем во всех других странах. Не можем мы забыть красоты той, ибо каждый человек, если вкусит сладкого, не возьмет потом горького; так и мы не можем уже здесь пребывать».

Итак, князь Владимир сделал выбор: через год он крестился. Вот такая замечательная, но апокрифическая история. В настоящее время историки обосновывают выбор в пользу христианства другими, более светскими факторами: тогдашняя Русь со столицей в Киеве находилась на пересечении важнейших торговых путей между Константинополем, тогдашним конечным пунктом Шелкового пути, и Северной Европой.³ Таким образом, существовали связи между языческим населением Киевской Руси и христианским миром. В экономических и политических интересах для Киевской Руси важно было поддерживать хорошие отношения с Византией. В Средние века династические связи были для этого обычным и наиболее действенным способом. Династические браки, позволявшие киевским князьям породниться с правителями Византийской империи, помогали не только сохранять хорошие отношения с Византией, но и повысить свое положение. Однако брак был возможен, только если великий князь Киевский принимал христианство. Поэтому и сделан был выбор в пользу христианства. Выбор этот был прежде всего политический. И в «Повести временных лет» летописец пишет о браке князя Владимира и Анны Порфирородной, сестры византийских императоров Василия II и Константина VIII, но объясняет это не политическими причинами, а рассказами посланников и чудом божьим. После того как князь Владимир пообещал креститься, чтобы заключить этот брак, он, по преданию, временно ослеп. Только крестившись, он снова прозрел.

³ Киевская Русь (882 – 1240) была государственным образованием славянских племен и занимала западные территории современной России, а также территории Украины, Белоруссии и Литвы. Киевская Русь может считаться прародиной всех этих стран.

Ondanks het apocriefe karakter van de Nestorkroniek is dit bekeringsverhaal niet geheel zonder waarde: dit vertelt iets over de vorm van christendom die werd aangenomen. Het christendom kwam in de Byzantijnse of Oosterse variant, waarin mystieke ervaring een stuk belangrijker is dan in westerse christelijke tradities (rooms-katholicisme en protestantisme). Het is niet voor niets dat de Nestorkroniek zo'n belang hecht aan de mystieke ervaring van de gezanten in Constantinopel.

Natuurlijk achtte de westers-christelijke traditie de mystieke ervaring ook belangrijk. Dit is zelfs een essentieel onderdeel van het geloof, maar er is veel meer aandacht voor argumenten gebaseerd op de rede dan in het oosters-christendom. Dit laat zich het beste uitleggen aan de hand van een voorbeeld: In alle vier evangeliën wordt verteld over het laatste avondmaal. De discipelen kregen het gebod het breken van het brood en het delen van de wijn te herhalen. Hierbij zou Jezus aan het brood hebben gerefereerd als '*zijn lichaam*' en aan de wijn als '*zijn bloed*'. Het laatste avondmaal is zodoende het voorbeeld geworden voor liturgische handelingen die in verschillende religieuze tradities bekend zijn geworden als de Eucharistieviering, Heilig Avondmaal of Heilige Communie.

Een belangrijke vraag hierbij is of tijdens de liturgische handeling het brood en de wijn ook daadwerkelijk het lichaam en bloed van Christus worden. In de westers-christelijke traditie bestaan er hele theologische verhandelingen over deze vraag. De rooms-katholieke leer beweert dat dit inderdaad het geval is: de substantie van het brood en de wijn verandert daadwerkelijk in het lichaam en bloed van Christus, maar de verschijningsvorm van deze substanties veranderd niet, deze blijft brood en wijn. Dit veranderen van

Nesмотря на апокрифический характер рассказа о принятия христианства в «Повести временных лет», ценность его в том, что описывается именно та форма христианства, которая была принята. Христианство пришло на Русь в византийском или восточном варианте, где мистический опыт более важен, чем в западной христианской традиции (римско-католической и протестантской). Ведь не зря в «Повести временных лет» описываются мистические переживания посланников в Константинополе.

Естественно, и в западнохристианской традиции мистический опыт как существенная составная часть веры был немаловажен, но здесь по сравнению с восточнохристианской традицией больше внимания уделяется аргументам разума. Очень показателен следующий пример: во всех четырех Евангелиях рассказывается о Тайной вечере. Христос заповедовал апостолам преломлять хлеб и пить вино в воспоминание о нем: хлеб был Его Телом, а вино – Его Кровью. Таким образом, Тайная вечеря стала примером для литургической службы, которую в различных религиозных традициях называют таинством Евхаристии, вечерею Господня или Святым Причастием.

При этом важно ответить на вопрос, в самом ли деле хлеб и вино превращаются в Плоть и Кровь Христа во время литургической службы. В западнохристианской традиции существует множество теологических рассуждений на эту тему. В католицизме утверждается, что это изменение в сущности действительно происходит: сущность хлеба и сущность вина целиком претворяются в сущности Плоти и Крови Христовой. При этом внешний вид и вкус хлеба и вина остаются неизменными. Для обозначения изменения по сущности католики используют термин «пресуществление». Эта сложная теологическая догма в Средние века получила дальнейшее развитие на основании

delen van het Westen van het huidige Rusland, Oekraïne, Wit-Rusland en Litouwen. Het rijk kan gezien worden als voorloperstaat voor al deze landen.

de substantie wordt de transsubstantiatie genoemd. Het betreft een ingewikkeld leerstuk dat in de Middeleeuwen verder onderbouwd is met Aristotelische metafysica. Veel protestanten zien de zaken anders: Lutheranen geloven bijvoorbeeld dat het geconsacreerde brood en wijn een sacramentele unie vormen met het lichaam en bloed van Christus. Weer andere protestanten zien het brood en de wijn als louter symbolen of geloven dat het lichaam en bloed spiritueel in het brood en de wijn aanwezig zijn. Er bestaat zeggezegd in het westers-christendom een stevige traditie te beredeneren of Christus waarlijk aanwezig is in de eucharistie en hoe dat kan.

In de orthodoxe kerk ontbreekt zo'n traditie: volgens de orthodoxie verandert het brood en de wijn daadwerkelijk in het lichaam en bloed van Christus, maar hoe deze wonderlijke verandering plaats kan vinden wordt simpelweg niet verklaard. Er is dus ook geen dogma dat een verklaring biedt. De orthodoxe traditie is daarmee veel mystieker: op allerlei vragen waar in de Westerse traditie uitgebreide filosofisch beredeneerde antwoorden bestaan luidt de orthodoxe verklaring dat het een kwestie van geloof betreft die niet verklaard kan en hoeft te worden. Dit betekent dat de orthodoxe traditie veel minder openstaat voor beredeneerde argumenten. Dit alles heeft grote gevolgen voor de culturele ontwikkeling van landen en culturen waarin de orthodoxie de belangrijkste godsdienst is: belangrijke ontwikkelingen als de Renaissance, het Humanisme, de (contra)Reformatie en de Verlichting hebben weinig invloed gehad, niet alleen omdat deze niet binnen de orthodoxe traditie vorm kregen, maar ook omdat de orthodoxe traditie *a priori* weinig ontvankelijk is voor hun meer rationele grondslagen. Oftewel, mystieke geloofszaken dient men simpelweg te accepteren.

Overigens moet worden opgemerkt dat op het moment dat Grootvorst Vladimir de Byzantijnse traditie van het christendom aannam de Westerse en Oosterse traditie minder ver van

principes aristotelische metafysica. Для многих протестантов таинство Евхаристии отличается от вышеизложенного: лютеране, например, верят, что освященные хлеб и вино составляют sacramентальное единство с плотью и кровью Христа. Есть и протестанты, которые считают хлеб и вино именно символами или верят, что Плоть и Кровь духовно присутствуют в хлебе и вине. Можно сказать, что в западном христианстве существует прочная традиция осмысления факта присутствия Христа в евхаристии и обоснование того, каким образом это присутствие осуществляется.

В православной церкви такая традиция отсутствует. В православии хлеб и вино действительно видоизменяются в Тело и Кровь Христа, но не объясняется, каким именно способом происходит это чудо подобное изменение. Не существует никакого догмата, предлагающего разъяснение этого. И это делает православную традицию намного мистичнее: там, где в западнохристианской традиции существуют развернутые философски осмысленные и обоснованные ответы, в православии же все объясняется самой верой; для верующего человека объяснения не нужны, да они и не требуются. Это означает, что православная традиция является менее открытой для обоснованных аргументов. Все это имеет большие последствия для культурного развития стран и культур, в которых православие является основной религией: Ренессанс, Гуманизм, Реформация, Контрреформация и Просвещение мало повлияли на православие. Не только потому, что они не оформились внутри православной веры, но и потому что православная традиция априори менее восприимчива к их более рациональным обоснованиям. Или, другими словами, мистическое в вере требуется просто принимать на веру.

Впрочем, необходимо сказать, что в тот момент, когда великий князь Владимир принимал христианство в его византийском варианте, различий между западным и вос-

elkaar stonden dan vandaag de dag. De patriarch in Constantinopel en de paus in Rome zagen elkaar nog als deelgenoot van één Heilige Kerk. Zij stonden nog in communie met elkaar. Toch waren beide tradities al eeuwenlang uiteen aan het groeien. Het formele schisma ontstond echter pas in 1054 toen de paus in Rome, Leo IX, en de patriarch van Constantinopel, Michael I Cerularius, elkaar excommuniceerden. Vanaf dat moment zouden er twee grote christelijke kerken zijn: de rooms-katholieke kerk en de oosters-orthodoxe kerk. De formele reden voor de scheiding tussen beide kerken was de toevoeging van het woord *'Filioque'* door de paus aan de Latijnse versie van de geloofsbelijdenis van de concilies van Nicaea (325) en Constantinopel (381).⁴ De oosters-orthodoxe kerken konden deze toevoeging aan de geloofsbelijdenis, zowel om theologische als kerkrechtelijke redenen, niet accepteren. Aan de wortels van dit schisma lag echter niet alleen dit theologisch conflict ten grondslag maar ook een proces van cultureel uiteengroeien. Zo gebruikte de Kerk van Rome het Latijn als liturgische taal, de orthodoxe kerken gebruikten het Grieks, Kerkoslavisch of een andere volkstaal. Beide kerken hanteerden andere opvattingen over het priestercelebaat. De Kerk van Constantinopel gebruikte gerezen brood voor de eucharistie, terwijl de Kerk van Rome hiervoor een ongerezen, op een wafel lijkend, brood gebruikte. Belangrijker nog was een verschil van opvatting over het bestuur van de kerk. Het concilie van Constantinopel had verklaard dat de bisschop van Constantinopel na de bisschop van Rome de meeste eerbearheid toekwam, omdat Constantinopel het nieuwe Rome was. Rome en Constantinopel leidden ieder iets anders af van deze stelling.

⁴ (Ex) *Filioque* is Latijn voor '(en uit) de Zoon'. De kern van het theologische conflict is of de Heilige Geest enkel voortkomt uit God de Vader of ook uit de Zoon Jezus Christus. De bewuste zin in de Latijnse versie van de geloofsbelijdenis werd: *'Et in Spiritum Sanctum, Dominum, et vivificantem: qui ex Patre [Filioque] procedit.'* (Vertaling: 'En in de Heilige Geest, die Heer is en het leven geeft: die voortkomt uit de Vader [en de Zoon].') De orthodoxe kerken houden vast aan de oorspronkelijke Griekse tekst van de geloofsbelijdenis, waarin zo'n toevoeging ontbreekt: *'Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον.'*

tochtem christianisme was veel minder, dan in de huidige tijd. En patriarch in Constantinopel en paus in Rome werden nog steeds beschouwd als medegezins van één Heilige Kerk. Zij stonden nog in communie met elkaar. Toch waren beide tradities al eeuwenlang uiteen aan het groeien. Het formele schisma ontstond echter pas in 1054 toen de paus in Rome, Leo IX, en de patriarch van Constantinopel, Michael I Cerularius, elkaar excommuniceerden. Vanaf dat moment zouden er twee grote christelijke kerken zijn: de rooms-katholieke kerk en de oosters-orthodoxe kerk. De formele reden voor de scheiding tussen beide kerken was de toevoeging van het woord *'Filioque'* door de paus aan de Latijnse versie van de geloofsbelijdenis van de concilies van Nicaea (325) en Constantinopel (381).⁴ De oosters-orthodoxe kerken konden deze toevoeging aan de geloofsbelijdenis, zowel om theologische als kerkrechtelijke redenen, niet accepteren. Aan de wortels van dit schisma lag echter niet alleen dit theologisch conflict ten grondslag maar ook een proces van cultureel uiteengroeien. Zo gebruikte de Kerk van Rome het Latijn als liturgische taal, de orthodoxe kerken gebruikten het Grieks, Kerkoslavisch of een andere volkstaal. Beide kerken hanteerden andere opvattingen over het priestercelebaat. De Kerk van Constantinopel gebruikte gerezen brood voor de eucharistie, terwijl de Kerk van Rome hiervoor een ongerezen, op een wafel lijkend, brood gebruikte. Belangrijker nog was een verschil van opvatting over het bestuur van de kerk. Het concilie van Constantinopel had verklaard dat de bisschop van Constantinopel na de bisschop van Rome de meeste eerbearheid toekwam, omdat Constantinopel het nieuwe Rome was. Rome en Constantinopel leidden ieder iets anders af van deze stelling.

⁴ (Ex) *Filioque* betekent in het Latijn «en [van] de Zoon». Het theologische conflict kwam voort uit het feit dat de Heilige Geest alleen voortvloeit uit God de Vader of ook uit de Zoon Jezus Christus. De zin in de Latijnse versie van de geloofsbelijdenis luidde: *'Et in Spiritum Sanctum, Dominum, et vivificantem: qui ex Patre [Filioque] procedit.'* (Vertaling: «En in de Heilige Geest, die Heer is en het leven geeft: die voortvloeit uit de Vader [en de Zoon].») De orthodoxe kerken hielden vast aan de oorspronkelijke Griekse tekst van de geloofsbelijdenis, waarin zo'n toevoeging ontbreekt: *'Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον.'*

Volgens Rome betekende dit dat de Paus, de bisschop (patriarch) van Rome, daadwerkelijk de hoogste van de vijf patriarchen binnen de christelijke Kerk was en dus ook de meeste zeggenschap had.⁵ Volgens Constantinopel ging het hier enkel om eerbewijzen gebaseerd op senioriteit en niet om het bestuur van de kerk; alle bisschoppen waren volgens Constantinopel elkaars gelijken.

Het westers- en oosters-christendom staan aan de bakermat van verschillende culturen. Dit zien we ook terug in Rusland en in bredere zin in Oost-Europa. De orthodoxe wereld is veel minder dan de Westerse wereld geraakt door de Verlichting, die juist voor de ontwikkeling van het Westerse vrijheidsideaal onontbeerlijk was. Ook ontwikkelingen als de Renaissance, de Reformatie en Contra-reformatie zijn aan Oost-Europa grotendeels voorbij gegaan. Dat in de orthodoxie juist de volkstaal gebruikt wordt is een van de oorzaken voor de onontvankelijkheid voor dergelijke ontwikkelingen. Alleen werken met een directe religieuze betekenis werden vertaald, waardoor bijvoorbeeld de werken van de antieke vóór-christelijke auteurs ontbraken. Natuurlijk had Rusland de Renaissance ook uit het Westen kunnen importeren, maar destijds was het land de enige orthodoxe staat dat na de val van Constantinopel niet onder Islamitische invloed stond. Juist Rusland zag zich daarom als het land waar het enige ware christendom nog bestond. Men sloot zich dus bewust af van buitenlandse invloeden. Het Westen werd bekeken door een Byzantijnse bril.

⁵ Binnen de oorspronkelijke Christelijke kerk werden vijf patriarchen als geestelijke leiders erkent: Alexandrië, Antiochië, Rome, Constantinopel en Jeruzalem.

И Рим, и Константинополь по-разному толковали это положение. По мнению Рима, это означало, что папа, епископ (патриарх) Римский занимает главенствующую позицию среди пяти патриархов христианской Церкви и потому наделен наибольшими полномочиями.⁵ По мнению Константинополя, речь шла о почетной должности, основанной на старшинстве, а не о полномочиях; все епископы на взгляд Константинополя были равны.

И западное, и восточное христианство стоят у истоков различных культур. Это мы наблюдаем в России и в более широком значении во всей Восточной Европе. Православный мир в гораздо меньшей степени, чем Западный мир подвергся влиянию Просвещения, без которого не мог бы возникнуть и получить развитие западный идеал свободы. То же можно сказать и о Ренессансе, Реформации и Контрреформации, которые почти не оказали влияния на Восточную Европу. Тот факт, что именно национальные языки являлись языками богослужения, как раз и объясняет одну из причин, почему православие оказалось невосприимчивым к идеям Ренессанса, Реформации и Контрреформации. Переводились только тексты с чисто религиозным содержанием, в результате чего отсутствовали переводы античных дохристианских авторов. Конечно, Россия могла импортировать Ренессанс с Запада, но в то время она была единственным православным государством, которое после падения Константинополя не попало под влияние ислама. Поэтому именно Россия считала себя страной, в которой еще сохранялась истинная христианская вера. И в результате Россия самоизолировалась от внешнего влияния. Теперь Россия смотрела на Запад через призму Византии.

⁵ Первоначально в христианской церкви патриархами признавались епископы Александрии, Антиохии, Рима, Константинополя и Иерусалима.

★ *Symphonia*: De orthodoxe kerk en diens verhouding met de staat

Vanaf het moment dat het christendom onder de Romeinse keizer Constantijn gelegaliseerd werd (313) en de Romeinse keizer zich actief met het geloof bemoeide (Constantijn mengde zich in destijds actuele theologische conflicten, onder andere over de leer van de Heilige Drie-eenheid) bestaat de vraag wat voor relatie de kerk en de wereldlijke overheid met elkaar dienden te hebben. Ook hier hebben de westers-christelijke traditie en de oosterse orthodoxie zich anders ontwikkeld.

In het Westen hebben pausen zichzelf geprobeerd boven de wereldlijke overheden te stellen, maar uiteindelijk bleek dat wereldlijke heersers sterker waren en dat de paus weinig over hen te zeggen had. Dat Rome na de Reformatie ook nog eens de controle verloor over gebieden die overgingen tot het protestantisme verzwakte de positie van de kerk ten opzichte van wereldlijke overheden alleen maar. In de 16de eeuw mocht de katholieke kerk dan de steun van de Habsburgse keizer hebben, het betekende in de praktijk weinig. Het *cuius regio, eius religio* - de eigenaar van het gebied bepaalt de godsdienst - van de Godsdienstvrede van Augsburg van 1555, formaliseerde - vooral in Noord-Duitsland - het machtsverval van het katholicisme.

In de orthodoxie lagen en liggen de zaken anders. De vraag stellen waar het primaat lag, bij de wereldlijke overheid of bij de geestelijke autoriteiten, veronderstelt dat er een onderscheid bestaat tussen beide. Juist zo'n onderscheid wordt in de orthodoxe traditie veel minder sterk gemaakt. De orthodoxe leer gaat uit van een specifieke vorm van theocratie, het *caesaropapisme*. Deze gaat terug op het oude Byzantium, waar de keizer een stevige vorm van autoriteit over de kerk kon uitoefenen. De keizer bood zijn bescherming aan de Kerk, maar was ook betrokken bij die bestuur, onder andere door het voorzitten van concilies, het benoemen van patriarchen en

★ *Симфония*: Православная церковь и ее отношения с государством

С того момента, als при императоре Константине было узаконено христианство (313), и римский император сам стал принимать активное участие в вопросах веры (Константин участвовал в актуальных в то время theological спорах, например, о Святой Троице), возник вопрос об отношениях между церковью и светской властью. И в этом вопросе западнохристианская традиция и восточное православие также развивались в разных направлениях.

На Западе папы старались возвыситься над светской властью, но в конце концов оказалось, что светская власть сильнее и папе нужно было с этим смириться. В результате Реформации Рим потерял контроль над территориями, в которых распространилось протестанство, и это только ослабило позиции церкви в пользу светского государства. И хотя в XVI в. императоры Габсбургской династии поддерживали католическую церковь, в реальности это значило мало. Принцип «*cuius regio, eius religio*» – чья страна, того и вера, принятый Аугсбургским религиозным миром в 1555 г., формально закрепил, прежде всего в Северной Германии, упадок власти в католицизме.

В православии все было и остается иначе. Постановка вопроса, кто главнее: светская власть или отцы церкви, подразумевает, что между ними есть различия. Но именно эти различия в православной традиции не акцентируются. Православие основывается на особенном виде теократии – *цезаропапизме*. *Цезаропапизм* возник в Византийской империи, где у императора была большая власть над церковью. Император выступал не только защитником Церкви, но и участвовал в управлении ею, в числе прочего председательствуя на Вселенских соборах, назначая патриархов и устанавливая церковные территориальные границы. Таким образом, император полностью контролировал всю

het instellen van kerkelijke territoriale grenzen. De keizer had daarmee een sterke controle over de volledige kerkelijke hiërarchie en het was onmogelijk voor een patriarch van Constantinopel deze functie te bekleden zonder de instemming van de keizer. Het is echter niet gerechtvaardigd het *caesaropapisme* te zien als onderdeel van de orthodoxe leer: het *caesaropapisme* was een (historische) realiteit in Byzantium, maar geen kerkelijk dogma. Er bestonden daarom ook Oosterse theologen, zoals de kerkvader Johannes Chrysostomos (349-407) en Maximus Confessor (580-662) die zich tegen deze praktijk verzet hebben. Het idee van *caesaropapisme* is echter nooit volledig uit de Byzantijnse traditie verdwenen en het heeft een grote invloed gehad op de verhouding tussen wereldlijke macht en de kerk in landen waar de orthodoxie staats- of meerderheidsgodsdienst was. Juist dit idee van *caesaropapisme* was sterk aanwezig in Rusland.

Hoewel *caesaropapisme* geen formeel dogma is en zeker niet onomstreden is in de orthodoxe traditie, biedt zij wel een theologische voedingsbodem voor het idee. Het is namelijk zo dat de orthodoxe theologie geen duidelijk onderscheid kent tussen kerk en staat. De theologie schrijft voor dat er zelfs sprake moet zijn van *symphonia* (Gr. συμφωνία) tussen de wereldlijke overheid en de kerk. De leer schrijft voor dat kerk en staat niet gescheiden dienen te zijn, maar juist intrinsiek met elkaar verbonden dienen te zijn. Als het ware vormen kerk en staat twee onderdelen van één organisme. De wereldlijke overheid is in deze twee-eenheid verantwoordelijk voor de bescherming van de kerk en van haar tradities, doctrine en geloof. Op zijn beurt draagt de kerk verantwoordelijkheid voor spirituele begeleiding van seculiere aangelegenheden en dient de wereldlijke overheid te heiligen. In Byzantium viel zo'n situatie dan ook waar te nemen: terwijl de Byzantijnse keizer de kerk zijn bescherming bood, gaf de kerk de heerschappij van de keizer een theologische fundering. Kerk en staat horen elkaar dus te versterken en bij te staan en zijn als zodanig niet

kerkervuure ierarxiu, i patriarh konstantinopolskiy ne mog byt' naznachenn etu dolzhnost' bez odobreniya imperatora. Odnaako nespravedlivo sčitat'sya *tsesaropapizm* kak nechtó prisyushche tolyko pravoslaviyu. *Tsesaropapizm* yavlyalsya (istoricheskoy) real'nost'yu v Vizantii, no ne tserkovnym dogmatom. Vostochnyye teologiy, takie kak otec tserkvi Ioann Zlatooust (349 – 407) i Maksim Isповедник (580 – 662), vystupali protiv nego. Odnaako, ideya *tsesaropapizma* ne byla polnost'yu izzhita v vizantiyskoy traditsii i imela bol'shoye vliyaniye na vlast' v stranaх, gde pravoslaviye bylo gosподствующей religiyey ili religiyey bol'shinstva naseleniya. Imenno eta ideya – ideya *tsesaropapizma* – povliyala na vzaimootnosheniya tserkvi i gosudarstva v Rossii.

Oднако *цезаропанизм* не является формальной догмой и продолжает оспариваться в православной традиции, которая одновременно является питательной почвой для этой идеи. Дело в том, что православная теология не проводит четкого разграничения между церковью и государством. Теология даже предписывает, что между церковью и светской властью должна быть *симфония* (гр. συμφωνία). В теории церковь и государство не только не должны быть разделены, но между ними должна быть внутренняя связь. По сути, государство и церковь являются двумя частями единого целого. В этом двуединстве светская власть отвечает за защиту церкви и ее традиций, доктрины и веры. В свою очередь церковь берет на себя ответственность за духовное руководство светскими делами и обязуется освящать светскую власть. В Византии такая ситуация была налицо: византийский император покровительствовал церкви, а церковь подвела теологическую основу под господство императора. Таким образом, церковь и государство должны помогать и взаимоукреплять позиции друг друга, сливаясь в одно целое. И церковь, и государство были взаи-

van elkaar te onderscheiden. De twee waren onderling zeer afhankelijk van elkaar, maar geen van beide was verheven boven de ander.

Naast het idee van *symphonia* is er nog een ander aspect van de orthodoxie dat bijdraagt aan de nauwe banden tussen wereldlijke macht aan de ene kant en de kerk aan de andere kant. Zoals vermeld maakt de orthodoxe kerk gebruik van de volkstaal in de liturgie. Vanzelfsprekend betekent dat ook dat deze taal ook in het bestuur van de kerk wordt gebruikt. Dit werkt het ontstaan van administratieve eenheden gebaseerd op linguïstische, etnische en/of nationale basis in de hand. Daarom corresponderen orthodoxe kerkelijke structuren vaak met bestaande culturele grenzen. Organisatorisch gezien is de orthodoxe wereld ook al snel onderverdeeld geraakt in verschillende onafhankelijke lokale kerken.⁶ Deze kerken mogen dan wel als zelfstandige kerken bestuurd worden, in doctrinair opzicht vormen deze kerken een eenheid. Hoewel sommige lokale kerken niet in communie met elkaar zijn, heeft dat niets met dogmatiek te maken, maar meer met politieke aangelegenheden. Het is hierbij van belang dat er twee gradaties van zelfstandigheid bestaan in de orthodoxie: allereerst zijn er kerken die zichzelf besturen (de zgn. autonome kerken). Waarover zo'n kerk zelf mag beslissen en waarover een hogere instantie, zoals het oecumenisch patriarchaat van Constantinopel, moet beslissen, verschilt van geval tot geval. Een grotere graad van zelfstandigheid genieten de zgn. autocefale kerken. Deze kerken besturen niet alleen zichzelf, maar mogen ook hun eigen hoofd (een patriarch of aartsbisschop) benoemen. De term autocefalie (Gr. αὐτοκεφαλία), is dan ook een samenstelling van het Griek-

μοαυασιμυ друа от друа, но стояли на равных позициях.

Помимо идеи симфонии существует и другой аспект православия, который способствует тесным связям между светской властью, с одной стороны, и церковью – с другой. Как уже упоминалось, литургические богослужения в православной церкви проходят на национальном языке. Само собой разумеется, что этот же язык используется и в церковных управленческих структурах. И это способствует складыванию административных единств, основанных на лингвистической, этнической и/или национальной общности. Поэтому в православии наблюдается соответствие между административно-церковными структурами и существующими культурными границами. В организационном плане это проявляется в разделении православного мира на множество независимых местных церквей.⁶ И хотя управление этими местными церквями может быть самостоятельным, в области догматической все эти церкви объединены. Хотя некоторые церкви и различаются по обрядам, но это не имеет никакого отношения к догме, а только к политике. Важно упомянуть, что существуют две степени самостоятельности в православии, где существуют самоуправляющиеся церкви, так называемые автономные церкви. Существуют различные случаи, когда церковь может принимать самостоятельные решения и когда решение выносит высшая инстанция, Вселенский патриархат Константинополя. Большую степень самостоятельности имеют так называемые автокефальные церкви. Эти церкви не только имеют собственное самоуправление, но и

⁶ Het betreft de vier antieke patriarchaten Constantinopel, Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem, negen autokefale kerken (Rusland, Servië, Roemenië, Bulgarije, Georgië, Cyprus, Griekenland, Polen, Albanië, Tsjechië en Slowakije) en vier autonome kerken: Sinaï, Finland, Japan en China. Daarnaast bestaan er enkele bijzondere gevallen zoals de orthodoxe kerk van Amerika, Estland en Oekraïne, waarover tussen Moskou en Constantinopel verschillen van opvatting bestaan over de status van de lokale kerk.

⁶ Здесь нужно упомянуть четыре ранее существовавших патриархата в Константинополе, Александрии, Антиохии и Иерусалиме, девять автокефальных церквей (России, Сербия, Румыния, Болгария, Грузия, Кипр, Греция, Польша, Албания, Чехия и Словакия) и четыре автономных церкви (Синай, Финляндия, Япония и Китай). Кроме них есть еще особые случаи как, например, православные церкви Америки, Эстонии, Украины, о статусе которых в Москве и Константинополе существуют различные мнения.

se woord voor 'zelf' en 'hoofd'. Bijvoorbeeld: Nadat Roes zich bekeerde tot het christendom werd de bisschop van Kiev (en later Moskou) benoemd vanuit Constantinopel. In 1589 verkreeg de Russische kerk van Constantinopel het recht zelf zijn eigen hoofd, de patriarch van Moskou te benoemen.

We mogen dus concluderen dat de orthodoxie vanwege de traditie van *caesaropapisme* en *symphonia* en de organisatie in diverse autonome en autocefale kerken nauwe banden tussen kerk en staat kent. Hierin verschilt de orthodoxe wereld sterk van het Westen. Dat dit anno 2019 nog altijd invloed heeft over hoe in Rusland Kerk en staat zich tot elkaar verhouden is niet meer dan logisch. Toch is het te simpel om de huidige situatie volledig te verklaren door de orthodoxe traditie. Daarvoor zijn de verschillen tussen diverse orthodoxe landen zoals Griekenland, Bulgarije, Roemenië en Rusland simpelweg te groot. Het is derhalve noodzakelijk nader in te gaan op de geschiedenis van kerk-staatrelaties en de invloed daarvan op de vrijheid van religie.

★Tussen Constantinopel, Tataren en het Westen: 988 - 14e eeuw

We moeten ons beseffen dat het christendom naar de Russische landen kwam, vóóordat er zoiets bestond als 'Rusland'. In 988 kan Roes niet anders worden omschreven dan een federatie van Oost-Slavische stammen. Er kan hier dan ook niet gesproken worden van een staat, want deze zou zich pas later gaan ontwikkelen. De wereldlijke macht en de kerk vielen ook in deze constellatie niet duidelijk van elkaar te scheiden. Dit maakt de kerstening van Roes al duidelijk, na zijn eigen doop in 988 beval Vladimir - als vorst - de doop van onderdanen.

могут назначать своего собственного руководителя (патриарха или архиепископа). Термин «автокефалия» (гр. *αὐτοκεφαλία*) происходит от двух греческих слов, обозначающих «сам(о)» и «голова». Например, после того как Русь приняла христианство, епископ Киевский (и позднее Московский) назначались Константинополем. В 1589 г. русская церковь получила от Константинополя право самой назначать себе руководителя, патриарха Московского.

Таким образом, мы можем сделать заключение, что в результате традиций цезаропанизма и симфонии, а также внутренней организации с существованием различных автономных и автокефальных церквей православие обуславливает тесные связи между государством и церковью. В этом православный мир сильно отличается от Запада. Логично, что и в настоящее время православие оказывает влияние на то, как в России церковь и государство взаимодействуют друг с другом. И все-таки было бы упрощенно думать, что только православная традиция определяет имеющееся положение вещей. Уж слишком велики для этого различия между разными православными странами, например, Грецией, Болгарией, Румынией и Россией. Следовательно, является необходимым углубиться в историю государственно-церковных взаимоотношений и понять их влияние на свободу религии.

★Между Константинополем, татарами и Западом (988 – XIV в.)

Необходимо осознавать, что христианство было принято в русских землях до того, как возникла Россия. В 988 г. Киевская Русь была не более чем объединением восточнославянских племен. Государство в современном смысле слова еще не сложилось, и поэтому в структуре этого объединения практически невозможно провести четкой границы между светской властью и церковью. Об этом уже ясно свидетельствует принятие христианства Русью: после крещения в 988 г. Владимир как князь приказал креститься своим подданным.

Aanvankelijk kunnen we echter nog niet spreken van een situatie zoals eerder besproken: één lokale kerk die nauw verweven is met de lokale wereldlijke macht. De kerk zou eerst nog enkele eeuwen afhankelijk blijven van Constantinopel. Bezien vanuit de keizersstad waren de Roes barbaren die eerst dienden te bewijzen dat zij zelfstandigheid verdienden. De kerk werd daarom georganiseerd als een kerkprovincie, waarvan de bisschop van Kiev de metropoliet (hoofd) was. Deze metropoliet was afhankelijk van Constantinopel: hij werd door de patriarch gewijd. Onder de metropoliet stonden wel diverse suffragane bisdommen. Hun bisschoppen werden uitgekozen door de diverse vorsten of in het geval van Novgorod door de *vetsje* (volksvergadering). Er zijn gevallen bekend dat de metropoliet van Kiev door de grootvorst benoemd werd: dit gebeurde als door (militaire) omstandigheden contact met Constantinopel niet mogelijk was. In zulke gevallen werd achteraf wel de bevestiging van deze benoeming in Constantinopel gezocht. Het was dan ook op deze wijze dat in 1051 de eerste niet-Griekse, maar Slavische metropoliet benoemd werd: Illarion. Benoeming vanuit Constantinopel bleef voornamelijk de regel. De kerk genoot dus weinig zelfstandigheid en van autocefalie was zeker geen sprake.

Het territorium van Roes viel langzaam uit elkaar: allereerst door interne twisten tussen diverse vorsten maar in de tweede plaats door indringers van buiten: vanuit het Oosten trokken Tataarse horden op en vestigden hun suzeriniteit over het gebied van de Roes. In het Westen liet ook de Duitse Orde, die de nog heidense Balten poogden te bekeren, van zich horen. Het leidde er in ieder geval toe dat tegen het einde van de 12e eeuw de macht van Kiev steeds verder afkalfde en de macht verviel naar andere machtscentra. Dit proces werd

Van de andere kant kan men zeggen dat in de beginperiode van de Rus' nog niet kan worden gesproken over een situatie waarin de lokale kerk nauw verweven is met de lokale wereldlijke macht. De kerk zou eerst nog enkele eeuwen afhankelijk blijven van Constantinopel. Bezien vanuit de keizersstad waren de Roes barbaren die eerst dienden te bewijzen dat zij zelfstandigheid verdienden. De kerk werd daarom georganiseerd als een kerkprovincie, waarvan de bisschop van Kiev de metropoliet (hoofd) was. Deze metropoliet was afhankelijk van Constantinopel: hij werd door de patriarch gewijd. Onder de metropoliet stonden wel diverse suffragane bisdommen. Hun bisschoppen werden uitgekozen door de diverse vorsten of in het geval van Novgorod door de *vetsje* (volksvergadering). Er zijn gevallen bekend dat de metropoliet van Kiev door de grootvorst benoemd werd: dit gebeurde als door (militaire) omstandigheden contact met Constantinopel niet mogelijk was. In zulke gevallen werd achteraf wel de bevestiging van deze benoeming in Constantinopel gezocht. Het was dan ook op deze wijze dat in 1051 de eerste niet-Griekse, maar Slavische metropoliet benoemd werd: Illarion. Benoeming vanuit Constantinopel bleef voornamelijk de regel. De kerk genoot dus weinig zelfstandigheid en van autocefalie was zeker geen sprake.

Van de andere kant kan men zeggen dat in de beginperiode van de Rus' nog niet kan worden gesproken over een situatie waarin de lokale kerk nauw verweven is met de lokale wereldlijke macht. De kerk zou eerst nog enkele eeuwen afhankelijk blijven van Constantinopel. Bezien vanuit de keizersstad waren de Roes barbaren die eerst dienden te bewijzen dat zij zelfstandigheid verdienden. De kerk werd daarom georganiseerd als een kerkprovincie, waarvan de bisschop van Kiev de metropoliet (hoofd) was. Deze metropoliet was afhankelijk van Constantinopel: hij werd door de patriarch gewijd. Onder de metropoliet stonden wel diverse suffragane bisdommen. Hun bisschoppen werden uitgekozen door de diverse vorsten of in het geval van Novgorod door de *vetsje* (volksvergadering). Er zijn gevallen bekend dat de metropoliet van Kiev door de grootvorst benoemd werd: dit gebeurde als door (militaire) omstandigheden contact met Constantinopel niet mogelijk was. In zulke gevallen werd achteraf wel de bevestiging van deze benoeming in Constantinopel gezocht. Het was dan ook op deze wijze dat in 1051 de eerste niet-Griekse, maar Slavische metropoliet benoemd werd: Illarion. Benoeming vanuit Constantinopel bleef voornamelijk de regel. De kerk genoot dus weinig zelfstandigheid en van autocefalie was zeker geen sprake.

Territoriaal же Русь постепенно распадалась: во-первых, из-за внутренних разногласий между различными князьями, а во-вторых, из-за внешних захватчиков: с востока вторглись татарские полчища и установили свой сюзеренитет над Русью. На Западе также дал о себе знать Немецкий орден, который пытался обратить все еще языческие племена балтов в христианство. Все это привело к ослаблению власти Киева в конце XII в. за счет усиления других центров власти. Этот процесс получил дополнительный импульс, когда татары разграбили Киев

nog meer versneld toen de Tataren in 1240 de stad Kiev plunderden. Via het noordelijker gelegen Vladimir verplaatste een van die machtscentra zich naar het in 1147 gestichte Moskou. Het is vanuit het vorstendom Mosko-
vië, dat het latere Rusland zou ontstaan.

In de Russische geschiedschrijving staat de Tataarse periode ook wel bekend als het '*Tataarse juk*'. Toch ging de Tataarse overheersing niet veel verder dan de verplichte betaling van tribuut door de vorst en de verplichting soldaten te leveren voor het leger van de Tataarse khan. De eerste stap in de afwerping van het Tataarse juk was de slag op het Snippenveld (*Koelikovo Polje*) in 1380, die gewonnen werd door de Moskouse grootvorst Dmitri Donskoj, die weigerde tribuut te betalen. Toch zou het nog tot 1476 duren voordat er definitief een einde kwam aan de Tataarse overheersing.

Dat de Tataarse khan moslim was, vormde geen beletsel voor de orthodoxe kerk. Onder de heerschappij van de Tataarse Gouden Horde gold religieuze tolerantie als de regel. De kerk werd wel verplicht een tribuut te betalen, maar kon in de hoofdstad Sarai wel een eigen bisdom oprichten. Deze verhoudingen werden dan ook in een formele khanse oorkonde, een zgn. *yarliq* vastgelegd. Er was dan ook geen systematische vervolging van de kerk en de invloed van de overheersing op het kerkelijk leven was klein. Wel werd de kerk geacht om in de erediensten te bidden voor het heil van de khan. Gezien vanuit het orthodoxe begrip *symphonia* was hiermee ook weinig aan de hand: de wereldlijke heerser beschermde de kerk en deze toonde in ruil daarvoor zijn loyaliteit aan de khan (ter vergelijking, de verhouding tussen de patriarch van Constantino-
pel en de Ottomaanse sultan na de val van het Byzantijnse rijk in 1453 was nauwelijks anders).

in 1240 g. Snel was de centrum van de macht naar het noorden verplaatst, eerst naar Vladimir, en daarna naar Moskou, die in 1147 gesticht was. Het Moskovitje koninkrijk werd de latere cradle of Russia.

V russkoy istoriografii tatarskiy period takzhe izvesten kak «tatarskoye yugo». Odnako tatarskoye gospodstvo na Rusi ne shlo dalshe, chem obyazatel'naya vyplata dani knyazem i obyazannost' postavlyat' soldat dlya armii tatarskogo khana. Pervym шагом v izbavlenii ot tatarskogo yuga bylo srazhenie na Kulikovom pole v 1380 g., v kotorom pobedil velikiy knyaz' Moskovskiy Dmitriy Donskoy, otkazavshiy platit' dan'. Vprochem, tatarskoye pravleniye zakonchilos' tol'ko v 1476 g., mnogo let spustya.

Tatarskiy khan byl musul'maninom, no eto sovershenno ne otkrazhalos' na otnoshenii k pravoslavnoy tserkvi. V tatarskoy Zolotoy Orde, ustanovivshoy svoyu vlast' nad Rus'yu, suщestvovala religioz'naya terpi-most'. Tserkov' dolzhna byla platit' dan', no mogla imet' svoyu sobstvennuyu eparkhiyu v stolitse Sarai. Eти otnosheniya byli za-krepleny v ofitsial'noy khanskoy gramote, tak nazyvayemom yarlyke. Poэtoму i ne bylo sistematicheskogo преследования tserkvi, i vliyeniye tatarskogo gospodstva na tserkov-nuyu zhizn' bylo neznaчительным. Тем не менее, tserkov' dolzhna byla molit'sya za spaseniye души khana v svoix bogosлужениях. С точки зрения pravoslavnoy konceпции симфонии takzhe было мало поводов для беспокойства: светский правитель защищал tserkov', a та, в свою очередь, проявляла к хану свою лояльность (для сравнения, otnoшени-я между константинопольским патриархом и османским султаном после падения Византийской империи в 1453 г. были практически идентичными).

Wel werd orthodoxie steeds belangrijker voor de identiteit van christelijke inwoners. Niet alleen hadden zij een andere religie dan hun islamitische overheersers, maar hun religie was ook anders dan die van de Duitse orde, die zijn macht steeds verder naar het oosten uit had gebreid. Ook het toen nog katholieke Zweden breidde zijn invloed in oostwaartse richting uit. Voor de orthodoxen werd dit zelfs gezien als een vorm van verraad door medechristenen: immers, dit alles vond plaats terwijl zij door ‘vreemde’ moslims werden overheerst. De Duitse kruisridders en Zweden hadden het vooral gemunt op de stad Novgorod. Vorst Aleksandr Nevski versloeg de Zweden in 1240 aan de rivier de Neva en de Duitse orde in 1242 op het bevroren Peipusmeer. Vanwege hun overwinningen gelden de vorsten Aleksandr Nevski en ook de eerdergenoemde Dmitri Donskoi vandaag de dag nog als *nationale én orthodoxe* helden.

★ **Moskou als het Derde Rome: de opkomst van een orthodoxe Russische staat**

Met de opkomst van Moskou veranderde de verhouding tussen de kerk en de wereldlijke macht: er was geen sprake meer van Islamitische overheersing en er ontwikkelde zich een staat in de moderne zin des woords. Door ontwikkelingen buiten Rusland werd de Russische kerk bovendien steeds onafhankelijker van de moederkerk in Constantinopel: Het Byzantijnse rijk werd beetje bij beetje door de Islamitische Ottomaanse Turken ingenomen (in 1453 zelfs de keizersstad Constantinopel). Dit leidde ertoe dat de Byzantijnse keizer de kerk ertoe bewoog het oude schisma met het Westen te slechten, in de hoop politieke en militaire steun te verkrijgen uit West-Europa. Na onderhandelingen tijdens het concilie van Ferrara-Florence in 1439 werd een unie tussen Rome en Constantinopel afgekondigd. De bestaande problemen tussen Rome en Constantinopel werden simpel opgelost: aan de theologische kanten van het schisma veranderde niets, Rome kon aan het *filioque* vast-

Православие, однако, становилось все более важным для сохранения самосознания христианских жителей. У них была не только другая религия, чем у их исламских захватчиков, но и их религия отличалась от религии Немецкого ордена, распространявшего свою власть все дальше и дальше на восток. Одновременно католическая Швеция также распространяла свое влияние на восток. Православными это воспринималось как предательство своими же братьями-христианами: ведь все это происходило, когда русские находились под игом «иностранных» мусульмане. Главной целью немецких крестоносцев и шведов был Новгород. Князь Александр Невский разбил шведов в 1240 г. на Неве, а Немецкий орден в 1242 г. на замерзшем Чудском озере. Благодаря своим победам князя Александр Невский и вышеупомянутый Дмитрий Донской до сих пор считаются и *национальными и православными* героями.

★ **Москва – Третий Рим: возвышение православного русского государства**

С возвышением Москвы изменились взаимоотношения между церковью и светской властью: мусульманское господство закончилось и началось развитие государства в современном смысле этого слова. В результате изменений за пределами России русская церковь становилась все более независимой от Церкви-Матери в Константинополе. Византийская империя постепенно сдавала территории османским туркам-мусульманам, а в 1453 г. была завоевана и столица империи Константинополь. Это подвигло византийского императора побудить восточную церковь забыть о расколе с Западной в надежде получить политическую и военную поддержку от Западной Европы. После переговоров во время Ферраро-Флорентийского собора в 1439 г. было объявлено об унии между Римом и Константинополем. Существующие проблемы, которые привели к схизме, были довольно просто разрешены: теологические разногласия сохранились,

houden, terwijl Constantinopel deze frase niet gebruikte. In hiërarchische zin dienden de orthodoxen echter wel water bij de wijn te doen en de paus als het hoofd van de kerk te erkennen.

De patriarch van Constantinopel had in 1431 de Griek Isidorus benoemd tot metropoliet van Kiev. Isidorus' taak was de unie ook door Moskou geaccepteerd te krijgen. Deze unie viel in Moskou niet in goede aarde. Isidorus werd gevangengezet, kon vluchten en stierf in 1463 in ballingschap als kardinaal van de rooms-katholieke kerk. Dit alles betekende dat Moskou zichzelf begon te beschouwen als de vertegenwoordiger van het enige ware christendom. Daarom besloot de grootvorst Vasili II van Moskou in 1448 zelf een metropoliet te benoemen: Iona van Rjazan. Dit betekende *de facto* autocefalie van de kerk in Rusland. Deze autocefalie werd in 1459 formeel door Constantinopel erkend en in 1461 werd de titel van de metropoliet dusdanig gewijzigd dat deze overeenkwam met diens daadwerkelijke residentie: vanaf dat moment was er sprake van een metropoliet van *Moskou* en geheel Roes (i.p.v. Kiev).

De voorgenomen unie van Rome en Constantinopel had grote gevolgen voor Moskou en Ruslands eigen bewustzijn: Moskou beschouwde zich niets minder dan het derde Rome. Het eerste Rome was ten onder gegaan, de inname van Constantinopel door de Islamitische Ottomanen was Gods straf voor de unie met Rome. Het was Moskou's taak de enige juiste leer te verdedigen als laatste bastion daarvan. Dit betekende dat de vorsten van Moskou zich ook gingen beschouwen als de opvolgers van de keizers van Byzantium. Deze claim werd versterkt door het huwelijk van grootvorst Ivan III met Zoë - later Sophia - Palaiologina, een nicht van de laatste Byzantijnse keizer Constantijn XI. In 1547 werd hun kleinzoon Ivan IV - de Verschrikkelijke - als eerste Moskovische heerser gekroond tot tsaar, een titel die verwijst naar Caesar en

Rim behield *филиокве* in de Symbolum Fidei, in die tijd als Konstantinopolis dit woord niet gebruikte. Het orthodoxie moest wel concessies doen, en de compromis was bereikt in de hiërarchie van de kerken: de paus was erkend als hoofd van de kerk.

In 1431 g. patriarch Konstantinopolitser benoemde de griek Isidoros metropolitom van Kievskim. Taak van Isidoros was de unie ook door Moskou geaccepteerd te krijgen. Deze unie viel in Moskou niet in goede aarde. Isidoros werd gevangengezet, kon vluchten en stierf in 1463 in ballingschap als kardinaal van de rooms-katholieke kerk. Dit alles betekende dat Moskou zichzelf begon te beschouwen als de vertegenwoordiger van het enige ware christendom. Daarom besloot de grootvorst Vasili II van Moskou in 1448 zelf een metropoliet te benoemen: Iona van Rjazan. Dit betekende *de facto* autocefalie van de kerk in Rusland. Deze autocefalie werd in 1459 formeel door Constantinopel erkend en in 1461 werd de titel van de metropoliet dusdanig gewijzigd dat deze overeenkwam met diens daadwerkelijke residentie: vanaf dat moment was er sprake van een metropoliet van *Moskou* en geheel Roes (i.p.v. Kiev).

Namеченная уния Рима и Константинополя имела большие последствия для московского и русского самосознания: Москва стала считать себя не меньше чем Третьим Римом. Первый Рим пал, взятие Константинополя османами-мусульманами было божьей карой за унию с Римом. Москва взяла на себя роль последнего бастиона истинной веры и встала на защиту единственно истинной веры. Это также означало, что московские князья считали себя преемниками византийских императоров. Этой претензии большой вес придавал брак великого князя Ивана III с Зоей Палеологиней, она же Софья Палеолог, племянницей последнего византийского императора Константина XI. В 1547 г. их внук Иван IV Грозный будет первым из московских правителей коронован царем, титулом, указывающим на Цезаря и тем самым на Рим. Иван IV видел себя правителем ми-

daarmee naar Rome. Ivan IV zag zichzelf als heerser bij gratie Gods en onder zijn heerschappij kreeg de kerk een vaste plaats in het staatsbestel: de kerk was de hoeder van het - hervonden - traditionele erfgoed en tevens een steunpilaar voor de tsaarse heerschappij.

Inmiddels was gebleken dat door de tijd heen, dankzij de grote afstand tussen Moskou en Constantinopel, en de periode van isolatie tijdens de Florentijnse unie er duidelijke verschillen waren ontstaan tussen de oorspronkelijke Griekse godsdienstbeoefening en de praktijk in Moskovië. Zo bestonden er verschillen in de liturgische boeken (door overschrijffouten). Deze zaak die lag voor op de *Synode van de Honderd Hoofdstukken (Stoglav)* van 1551, welke geheel conform de Byzantijnse traditie door de tsaar werd geïnitieerd. De tsaar gebod de verzamelde bisschoppen antwoorden te formuleren op enkele vragen. De discussies toonden aan dat de Russische kerk zeer conservatief was, zelfs al week de praktijk af van het Griekse voorbeeld: zo hield de synode vast aan de Russische wijze om een kruisteken te maken (met twee in plaats van drie vingers, zoals in de Griekse traditie gebruikelijk was). De synode was echter vooral een voortzetting van de traditie van *symphonia*: kerk en staat vormden samen een organisch geheel. De vragen over de verschillen in godsdienstbeoefening werden echter (nog) niet naar algehele tevredenheid opgelost.

Ruslands eerder benoemde missionaire taakopvatting werd nog eens versterkt door de zogenaamde '*Tijd der Troebelen*' (*Smoeta*). In 1584 overleed Ivan IV, hij werd opgevolgd door zijn minderbegaafde zoon Fjodor, die in 1598 kinderloos overleed. Er bestaan meerdere versies van deze geschiedenis, maar zeker is dat de rechtmatige troonopvolger Dmitri (Fjodors jongere halfbroer) in 1591 onder verdachte omstandigheden overleed. Daarmee stierf de dynastie van de Rjoerikiden, die een rechtstreekse lijn op het vorstenhuis van Kiev

loosliep, en in zijn regering de kerk een vast en stevig plaatsje kreeg in het staatsbestel: de kerk stond op de wacht van het overgeleverde traditie van het erfgoed, zijnde tegelijkertijd en steun, op welke koning de tsaarlijke macht.

Met de loop van de tijd bleek, dat vanwege het grote afstand tussen Moskou en Konstantinopel, en de periode van isolatie tijdens de Florentijnse unie, verschilden waren de verschillen tussen de oorspronkelijke Griekse godsdienstbeoefening en de praktijk in Moskovië. Zo bestonden er verschillen in de liturgische boeken (door overschrijffouten). Deze zaak die lag voor op de *Synode van de Honderd Hoofdstukken (Stoglav)* van 1551, welke geheel conform de Byzantijnse traditie door de tsaar werd geïnitieerd. De tsaar gebod de verzamelde bisschoppen antwoorden te formuleren op enkele vragen. De discussies toonden aan dat de Russische kerk zeer conservatief was, zelfs al week de praktijk af van het Griekse voorbeeld: zo hield de synode vast aan de Russische wijze om een kruisteken te maken (met twee in plaats van drie vingers, zoals in de Griekse traditie gebruikelijk was). De synode was echter vooral een voortzetting van de traditie van *symphonia*: kerk en staat vormden samen een organisch geheel. De vragen over de verschillen in godsdienstbeoefening werden echter (nog) niet naar algehele tevredenheid opgelost.

Prijnt de op zichzelf benoemde missionaire taakopvatting werd nog eens versterkt door de zogenaamde '*Tijd der Troebelen*' (*Smoeta*). In 1584 overleed Ivan IV, hij werd opgevolgd door zijn minderbegaafde zoon Fjodor, die in 1598 kinderloos overleed. Er bestaan meerdere versies van deze geschiedenis, maar zeker is dat de rechtmatige troonopvolger Dmitri (Fjodors jongere halfbroer) in 1591 onder verdachte omstandigheden overleed. Daarmee stierf de dynastie van de Rjoerikiden, die een rechtstreekse lijn op het vorstenhuis van Kiev

konden claimen, uit. Al tijdens Fjodors heerschappij werd Moskovië effectief bestuurd door de bojaar (edelman) Boris Godoenov. In 1598 werd deze regent door de landsvergadering (*zemski sobor*) uitgeroepen tot de nieuwe tsaar. De populariteit van de nieuwe vorst nam ondertussen af: tussen 1601-1603 heerste er hongersnood, boeren waren ontevreden door een verscherping van de lijfeigenschap en ook gingen er geruchten dat Godoenov achter de dood van Dmitri zat. In 1603 was er daarom een volksopstand die militair werd neergeslagen. Datzelfde jaar dook er een man op die beweerde niemand minder te zijn dan Dmitri. Deze 'valse Dmitri' werd gesteund door Polen, dat van de situatie gebruik maakte zijn grondgebied te vergroten ten koste van Moskovië. Snel was er niet een, maar waren er zelfs drie jongemannen die ieder gesteund door de rivaliserende mogendheden Polen en/of Zweden en facties binnen de bojarenstand, beweerden allen Dmitri te zijn. Kortom: Moskovië raakte verzeild in een burgeroorlog waarin buitenlandse mogendheden zich mengden.

Dit alles versterkte antikatholieke gevoelens en de identificatie van Moskou als het enige ware bastion van de orthodoxie. Uiteindelijk resulteerde een volksopstand in 1612, geleid door de handelaar Koezma Mimin en vorst Dmitri Pozjarski, in een verdrijving van de buitenlandse mogendheden en de vestiging van een nieuwe - inheemse - dynastie. Michael Romanov, de zoon van metropoliet Filaret, werd door de landsvergadering verkozen tot nieuwe tsaar. De Romanovs zouden de identificatie van Moskou met het Derde Rome alleen nog maar versterken.

Ondanks de Tijd der Troebelen groeide het belang van Moskou in de orthodoxe wereld. In 1589 verhef de patriarch van Constantinopel de Russische kerkprovincie tot een patriarchaat. Aldus stond zij op gelijk niveau met de patriarchaten die al sinds de oudheid bestonden. Dit werd bewerkstelligd door tsaar Boris

царствования Федора боярин Борис Годунов эффективно управлял Московией. В 1598 г. Земской собор избрал этого регента царем. Однако по объективным причинам популярность нового царя падала: в 1601 г. разразился голод, продолжавшийся три года, крестьяне были недовольны дальнейшим закрепощением, а по стране поползли слухи, что Годунов виноват в гибели Дмитрия. Все это привело к крупному восстанию в 1603 г., которое было подавлено войсками. В тот же год появился самозванец, уверявший что он и есть Дмитрий. Этого Лжедмитрия поддерживала Польша, которая воспользовалась ситуацией в России с целью расширить свои территории за счет Московии. А вскоре уже три молодых человека, поддерживаемых соперничавшими друг с другом Польшей и/или Швецией и группами бояр, утверждали, что они и были Дмитриями. Итак, в Московии началась гражданская война, в которую вмешались иностранные государства.

Все это только усилило антикатолические настроения и послужило укреплению самоидентичности Москвы как единственно верного бастиона Православия. В конце концов, народное восстание 1612 г. под предводительством купца Кузьмы Минина и князя Дмитрия Пожарского привело к изгнанию иностранных захватчиков и установлению новой, местной династии. Михаил Романов, сын митрополита Филарета, был избран Земским Собором новым царем. Романовы смогли закрепить положение Москвы как Третьего Рима.

Несмотря на Смутное время роль Москвы в православном мире выросла. В 1589 г. патриарх Константинопольский повысил статус русского церковного правления до патриархата, уравнив его с другими патриархатами, существовавшими с древних времен. Борис Годунов смог осуществить это, используя финансовую зависимость греческого пра-

Godoenov, die daarbij gebruik maakte van de situatie dat de Griekse orthodoxie - inmiddels geheel geïncorporeerd in het Ottomaanse rijk - in financiële zin afhankelijk was van Moskou. Dit alles versterkte het idee van Moskou als derde Rome: Er was één keizer die als alleenheerser regeerde, met één eigen autocefale kerk met één patriarch aan het hoofd. Dichter kon men het voorbeeld van Byzantium niet benaderen.

Ondertussen waren de vragen over de verschillen tussen de Griekse en Russische godsdienstbeoefening nog steeds niet opgelost. Wederom conform het Byzantijnse model, was het de wereldlijke macht die zou pogen een oplossing te vinden. In de 17e eeuw was het tsaar Aleksej die de godsdienstpraktijk weer in overeenstemming poogde te brengen met het Griekse origineel. Op zijn aangeven zou patriarch Nikon in het midden van de eeuw pogen kleine verschillen op te lossen. Hieronder vielen onder andere de wijze van bekruiziging, de schrijfwijze van Jezus' naam, het aantal halleluja's in de liturgie en de looprichting van processies. Ook westerse invloed op de stijl waarin iconen werden geschilderd, moest worden tegengegaan. Tegen deze hervormingen bestond grote weerstand, aangevoerd door aartspriester Avvakoem. De tegenstanders maakten van de afwijkende liturgische gebruiken een kenmerk van hun identiteit. De hervormingen liepen in 1667 uit op een schisma (*raskol*), waarbij de conservatieve 'oudgelovigen' (*starovery*) zich van de kerk afgescheiden. Mede vanwege de *symphonische* verhouding tussen kerk en staat en het belang van het aanhangen van de juiste leer voor het idee van Moskou als het derde Rome, werden de oudgelovigen van staatswege vervolgd, waarbij duizenden van hen, waaronder Avvakoem, het leven verloren. Gezien de uitgestrektheid van Rusland was het echter niet verwonderlijk dat de oudgelovigen in afgelegen gebieden aan vervolging konden ontsnappen.

вославия от Москвы, в которую оно попало, будучи к тому времени уже полностью включенным в состав Османской империи. И это еще раз подтвердило идею Москвы как Третьего Рима. Итак, в наличии был единовластный правитель со своей собственной автокефальной церковью и с одним патриархом во главе. Схожесть с Византией была максимально достигнута.

Между тем вопросы о различиях в греческом и русском богослужении все еще не были разрешены. И вновь, в точности как в Византии, светская власть предприняла попытку решить эти вопросы. В XVII в. царь Алексей Михайлович попытался привести русские богослужебные обычаи в соответствие с греческими. По его указанию в середине XVII в. патриарх Никон пытался внести небольшие изменения в обряды. Речь шла о наложении крестного знамения, написании имени Иисуса, количестве аллилуй и направлении движения крестного хода. Также необходимо было остановить западное влияние на стиль иконописания. Церковные реформы вызвали сопротивление, которое возглавил протопоп Аввакум. Противники реформ использовали отличающиеся богослужебные обычаи в поиске собственной самоидентичности. В 1667 г. реформы привели к расколу в церкви: консервативные староверы отделились от основной церкви. Тысячи староверов, среди которых и Аввакум, погибли в результате преследований государством, вызванным во многом *симфоническими* и взаимоотношениями между церковью и государством и важностью следования правильным для идеи Москвы как Третьего Рима обычаям. Принимая во внимание обширные российские пространства, неудивительно, что многие староверы сумели скрыться от преследований, переселившись в малодоступные регионы.

Tsaar Aleksej en patriarch Nikon raakten ook in een onderlinge machtsstrijd verwickeld: Nikon geloofde in een harmonieuze verhouding tussen kerk en staat, maar ook dat deze twee niet verenigd zouden moeten zijn. Binnen de kerk zou de patriarch als een soeverein moeten kunnen heersen. Daarbij kwam het tot een conflict met de tsaar over de belastingheffing op grondbezit van kloosters. Het resulteerde in een formele afzetting van Nikon door een Russische synode van 1660, maar deze beslissing werd niet alom geaccepteerd. Tijdens de Grote Synode van Moskou van 1666, waaraan ook de patriarchen van Alexandrië en Antiochië deelnamen werd Nikon nogmaals veroordeeld, gedegradeerd tot een gewone monnik en verbannen naar het hoge Noorden. Deze gebeurtenissen bevestigden dat in Rusland de tsaar alleenheerser was, niet alleen in wereldlijke aangelegenheden, maar ook in geestelijke. De tsaar stond boven de kerk.

Desalniettemin valt het volgende te stellen: Mosковиë identificeerde zich in grote mate als het laatste bastion van het enige ware orthodoxe christendom terwijl het steeds autocratischer werd geregeerd. Zowel de autocratische tsaren als de kerk lieten zich leiden door een sterk antiwesters, maar vooral ook antikatholiek sentiment. Zo behield de overheid zich het recht voor de rooms-katholieke kerk uit Mosковиë te weren. Er waren daarom ook nauwelijks katholieke gemeenschappen in Mosковиë (en in het verlengde daarvan: Rusland). Pas in de 18e eeuw zou Rusland geconfronteerd worden met grote groepen katholieken binnen de eigen landgrenzen. Vooralsnog waren de weinige katholieken buitenlanders die voor kortere of langere tijd binnen het gebied van de tsaar verbleven. Zij werden - even als protestanten - aangewezen als *inozemtsi*, een term die letterlijk vertaald moet worden als 'buitenlander' maar gebruikt werd in de betekenis 'andersgelovige'. Al deze *inozemtsi* waren aan restricties onderhevig. Desalniettemin bevonden protestantse *inozemtsi* zich in een gunstigere positie dan katholieke. Het betrof hier veelal buitenlandse militairen (of-

Oднако между царем Алексеем Михайловичем и патриархом Никоном возникли разногласия. Nikon верил не только в гармоничные отношения церкви и государства, но так же и в разделение церкви и государства. По мнению Никона, в церковном мире владыкой должен быть патриарх. К этому добавился конфликт с царем по поводу доходов от эксплуатации монастырских вотчин. Это привело к тому, что собор, собравшийся в 1660 г. в Москве, формально лишил Никона его чина, но это решение не нашло всеобщей поддержки. Во время Большого Московского собора 1666 г., в котором принимали участие Александрийский и Антиохийский патриархи, Никона еще раз осудили и затем извергли из патриаршества и священства. Простым монахом он был сослан в один из северных монастырей. Эти события показали, что царь был единоличным правителем не только в светском мире, но и в церковном. Царь стоял выше церкви.

Tem ne менее, можно сделать следующий вывод: Московия совершенно серьезно считала себя последним оплотом единственно верного православного христианства, хотя объективно происходило укрепление самодержавия. Деятельность как царей-самодержцев, так и отцов церкви была проникнута антизападными, прежде всего антикатолическими настроениями. Так, правительство оставило за собой право не разрешать деятельность Римско-католической церкви в Московии. Поэтому в Московии почти не существовали католические общины. Только в XVIII в. Россия столкнулась с тем, что в ее пределах проживали большие группы католиков. Те католики были прежде всего иностранцами, приехавшими в Россию и проживавшими в ней некоторое время. Так же как и протестантов их отнесли к иноземцам, термин, который буквально переводится как «иностранец», но использовался прежде всего в значении «иноверец». На всех этих иноземцев были наложены ограничения. Тем не менее, протестантские иноземцы находились в более благоприятном положении, чем католические. К ним относились в большинстве сво-

wel krijgsgevangenen, ofwel in dienst van de tsaar) of handelaren. Een van de redenen dat de protestantse *inozemtsi* onder een gunstiger bewind leefden was dat zij allen afkomstig waren uit kleinere protestantse staten die bovendien verder van Moskovië gelegen waren dan het Katholieke Polen-Litouwen. Dit maakte hun aanwezigheid minder bedreigend voor de heerschappij van de tsaar.

Wel kregen de protestantse *inozemtsi* te maken met restricties: zij werden getolereerd op voorwaarde dat zij geen inbreuk zouden maken op de Russische samenleving. In de praktijk kwam dit neer op een isolement. Zo werd de *inozemtsi* geboden zich door hun kleding duidelijk te onderscheiden van Russen, zodat voor iedereen hun niet-orthodoxe status duidelijk was. De isolatie ging zelfs zo ver dat in 1652 begonnen werd met de bouw van een speciale vreemdelingenwijk waarin de *inozemtsi* verplicht hun intrek moesten nemen (de zgn. *Nemetskaja Sloboda*, of Duitse wijk). De protestantse *inozemtsi* waren overigens wel vrij hun eigen geloof te belijden binnen hun eigen kring, al had met name de Russisch-orthodoxe kerk hier bezwaar tegen. Het werd buitenlanders zelfs toegestaan hun eigen kerken te bouwen, zolang deze maar niet te opvallend waren (c.q. niet te herkennen waren als kerken) en ver van bestaande orthodoxe kerken werden gebouwd. Er moet evenwel worden opgetekend dat de bouw van zulke kerken een tsaarse gunst was die op individuele basis werd verleend.

Dus, alhoewel de Moskouse tsaren en de zich presenteerden als het bastion van het enige ware orthodoxe christendom werd deze ongelovigen (waarvan zelfs hun doop niet werd erkend) wel ruimte geboden hun eigen geloof te belijden. Dit alles laat een paradox zien: de Russische samenleving was diep xenofobisch en wantrouwde katholieken en protestanten. De protestanten werden echter vooral ge-

ем иностранные солдаты и офицеры (или пленные, или на службе у царя) и купцы. Одной из причин, по которой к протестантским иноземцам относились с большим расположением, чем к католическим, являлось то, что все они были родом из небольших протестантских стран, находящихся гораздо дальше от Московии, чем католическая Речь Посполитая. Поэтому присутствие этих «иностранцев» для царской власти не было таким угрожающим.

Несмотря на это, и на протестантских иноземцев распространялись ограничения. К ним относились с терпимостью на условии, что они не будут нарушать уклад российского общества. На практике это означало их изоляцию. Например, иноземцы были обязаны по внешнему виду, и прежде всего по одежде, отличаться от русских, чтобы всем было ясно, что они не являются православными. Изоляция их от русских зашла так далеко, что в 1652 г. было начато строительство специально предназначенного для иноземцев района, в котором они обязаны были проживать (Немецкой слободы). Впрочем, протестантские иноземцы имели свободу исповедовать свою религию, но только в своем кругу, хотя именно Русская православная церковь и выступала против этого. Иностранцам даже разрешалось строить свои церкви, но с условием, чтобы они не очень выделялись среди других строений (т.е. чтобы нельзя было распознать их религиозный характер) и в отдалении от православных церквей. Тем не менее, следует отметить, что разрешение на строительство инославных церквей было снисхождением, которое царь делал по своему усмотрению.

Таким образом, хотя русские цари и церковь считали себя бастионом единственно истинного православного христианства, но иноверующим, чье крещение даже не признавалось, все же были предоставлена возможность для исповедания собственной веры. Налицо парадокс: российское общество было глубоко ксенофобским и не доверяло католикам и протестантам. Тем не

doogd omdat hun expertise en/of handelsactiviteiten nodig waren voor het voortbestaan van de tsaarse heerschappij en de Moskovische economie. Men kan dus stellen dat zij, met de nodige tegenzin, werden geaccepteerd.

★ **Verdere onderwerping aan de tsaar: de hervormingen van Peter de Grote**

De onderwerping van de kerk aan de staat zou onder tsaar Peter I, beter bekend als Peter de Grote, ongekennde vormen aannemen. Hij regeerde vanaf 1682, maar tot 1694 nog samen met zijn halfbroer Ivan V. De jonge tsaar Peter was er van overtuigd dat Rusland hopeloos ouderwets was. Het land was niet opgewassen tegen de uitdagingen van zijn tijd. In tegenstelling tot eerdere tsaren ging Peter niet direct uit van Ruslands eigenheid en missie gevoel. Het Westen was niet primair ketters en verdorven, maar het moest juist als voorbeeld dienen voor Rusland. Peter voerde dan ook talloze hervormingen in naar Westers voorbeeld: zowel militair, staatkundig maar ook in de kerk. Voor Peter gold de Russische staat als de belichaming van het algemene belang en stond daarom boven alles verheven. Dankzij alle hervormingen kon Rusland onder Peter uitgroeien tot een regionale grootmacht, zeker nadat Peter in de Grote Noordse Oorlog (1700-1721) erfvijand Zweden versloeg. Het is na die winst dat Peter zichzelf (en zijn opvolgers) een nieuwe titel bezorgde, voortaan waren zij *imperator* en *autocraat*. Natuurlijk is ook de oprichting van een nieuwe hoofdstad, St. Petersburg (met een westerse naam!) vermeldenswaardig: voor Peter demonstreerde de afgelegen oostelijke hoofdstad Moskou de achterlijkheid van Rusland. De nieuwe westelijke hoofdstad moest een venster op het Westen worden.

De Russisch-orthodoxe kerk was echter een obstakel voor Peters hervormingen. De patri-

менее, к протестантам существовало толерантное отношение, потому что их опыт и/или торговая деятельность были необходимы для сохранения и продолжения царской династии и экономики Московии. Поэтому можно сказать, что они были приняты, но с неохотой.

★ **Дальнейшее подчинение царю: реформы Петра Великого**

Подчинение церкви государству приняло при царе Петре I беспрецедентные формы. Петр правил с 1682 г., но до 1694 г. он занимал престол совместно со своим сводным братом Иваном V. Молодой царь Петр был убежден, что Россия безнадежно отстала и была не в состоянии ответить на вызовы своего времени. В отличие от своих предшественников Петр не исходил из уникальной российской идентичности и миссионерской роли России. Для него Запад не был прежде всего еретическим и погрязшим в распутстве, но должен был служить примером для России. Поэтому Петр провел реформы в самых разных областях, следуя западному примеру: военную реформу, реформу государственной системы, а также и церковную. Для Петра российское государство было воплощением общественных интересов и поэтому стояло превыше всего. Благодаря всем реформам Россия смогла превратиться при Петре в региональную сверхдержаву, а особенно после победы над Швецией в Великой Северной войне (1700 – 1721). Именно после этой победы Петр присвоил себе (и своим преемникам) новый титул, отныне они были императорами и самодержцами. Конечно, нельзя забывать и основание новой столицы Санкт-Петербурга (с западным названием!): для Петра восточная столица Москва являлась воплощением русской косности. Новая, западная столица должна была стать окном в Европу.

Русская православная церковь же являлась помехой Петровским преобразованиям. Па-

archen Joachim (1672-1690) en Adriaan (1690-1700) stelden zich dan ook op de lijn van Nikon: de staatsmacht stond niet boven de kerk verheven en de patriarch was binnen de kerk soeverein. De laatste hield sterk vast aan traditionele normen en was gekant tegen veel van Peters hervormingen. Zo verzette hij zich toen de belasting ingevoerd werd om baarden uit te bannen. Peter maakte gebruik van bestuurlijke middelen om het verzet van de kerk te breken. Toen in 1700 patriarch Adriaan stierf, verbood Peter de verkiezing van een opvolger. In plaats daarvan werd aartsbisschop Stefan Javorski benoemd tot waarnemer van het patriarchale ambt. Javorski kwam uit Oekraïne, een gebied dat eeuwenlang minder onder invloed van Moskou had gestaan en waar Westerse ideeën in tegenstelling tot in Rusland zich hadden vermengd met de orthodoxie. Naast Javorski waren ook orthodoxe theologen uit Oekraïne - een regio waarin een lange traditie van orthodox-westers cultuurcontact bestond - belangrijk voor Peters hervormingen.

De benoeming van Javorski was een duidelijk signaal: weerstand van de hoge geestelijkheid tegen de hervormingen en de grote rijkdom van de kerk vormden obstakels die geneutraliseerd moesten worden. Zo werden 1701 nieuwe regels ingevoerd voor kloostergoederen (kloosters bezaten immers veel grond). De staat probeerde zich kerkgoederen eigen te maken: veel kloosters werden opgeheven en er werden regels ingesteld voor de leeftijd waarop men in een klooster mocht intreden: 30 jaar voor mannen en 40 jaar voor vrouwen. Doel van deze laatste regel was te voorkomen dat mensen in het klooster gingen en daar 'nutteloze bezigheden' hadden in plaats van het algemene belang (in casu, de staat) te dienen.

In 1721 volgde de volgende administratieve maatregel tegen de kerk: Het sinds 1700 vacante ambt van patriarch werd formeel af-

триархи Иоаким (1672 – 1690) и Адриан (1690 – 1700) продолжали придерживаться линии Никона: государственная власть не стоит выше церкви и патриарх в церкви является сувереном. Последний патриарх прочно держался традиционных норм и яростно выступал против реформ Петра Первого. Например, он выступил против налога, введенного с целью запретить ношение бород. Петр использовал административные способы, чтобы побороть сопротивление церкви. Когда в 1700 г. патриарх Адриан скончался, Петр запретил выборы преемника. Вместо этого местоблюстителем патриаршего престола был назначен митрополит Стефан Яворский. Яворский был выходцем из Украины, региона, находившегося веками в меньшей зависимости от России и в котором западные идеи, в отличие от России, слились с православием. Наряду с Яворским большую роль для реформ Петра I играли и православные теологи из Украины, где существовала долгая традиция культурных связей между православием и Западом.

Het назначение Яворского было ясным сигналом: противостояние высших церковных кругов реформам Петра и огромные богатства церкви являлись препятствием, которое должно было быть нейтрализовано. Так, в 1701 г. были установлены новые правила для монастырских вотчин (монастыри традиционно владели огромными земельными угодьями). Государство пыталось национализировать монастырские вотчины: многие монастыри прекратили существование, и был установлен возраст, когда можно было уйти в монастырь: 30 лет для мужчин и 40 лет для женщин. Целью этого было предотвратить, чтобы люди уходили в монастырь и там занимались «бесполезными делами» вместо того, чтобы служить на пользу общества (в данном случае имелось в виду государство).

In 1721 г. было проведено очередное административное мероприятие против церкви. Вакантная с 1700 г. должность патриарха

geschaft en vervangen door het 'Geestelijk college', welke later vervangen werd door de 'Heilige Regerende Synode'. Dit gremium werd samengesteld uit 10-12 geestelijken (drie bisschoppen, enkele kloosterabten) en leken. De organisatievorm van Lutherse kerken vormde een voorbeeld voor deze hervorming van de Russisch-orthodoxe kerk. Javorski werd aangesteld als eerste president. Naast de synode stond de zgn. *Oberprokurator*, een ambtenaar in staatsdienst, die in de praktijk vooral boven de synode stond. Op deze wijze werd de kerk van zelfstandige instantie tot staatsorgaan gemaakt. Via de synode had de staat de absolute macht over de kerk. Bovendien werd de synode in de liturgie genoemd, waar voorheen voor het heil van de patriarch werd gebeden. De theologische fundering voor deze ingrijpende veranderingen werden gegeven door het 'Geestelijke reglement' (*Doechovni Reglament*), waarvan alleen de naam al de westerse inspiratiebronnen aangaf.

Overigens wenste Peter in geen geval religie uit te bannen of volledig afstand te nemen van de orthodoxie. Integendeel: religie en de kerk hadden volgens hem de taak het algemeen belang te dienen. Omdat Peter veel minder uitging van Ruslands orthodoxe missiedrang en hij religie primair zag als een middel dat de staat moest dienen was het niet per se meer noodzakelijk afwijkende geloofsuitingen, zoals die van de oudgelovigen te vervolgen. Wel dienden zij extra belastingen te betalen. Bovendien had Peter om zijn hervormingen door te voeren legio niet-orthodoxe buitenlanders uit het Westen gehaald. Waar er voorheen met wantrouwen naar niet-orthodoxe christenen werd gekeken en er restricties stonden op hun organisatie in Rusland was dat nu anders. In 1702 kondigde Peter daarom een tolerantie-edict af: vanaf dat moment konden buitenlanders hun geloof vrij belijden en hun eigen kerken oprichten (waar dit eerder een gunst was, werd het nu een automatisme) en zielenzorg ontvangen van hun eigen gees-

была формально отменена и заменена Духовной коллегией, которую позднее сменил «Святейший правительствующий синод». Этот орган состоял из 10 – 12 человек, как духовных лиц (трех епископов и нескольких настоятелей монастырей), так и светских. За образец для этой реформы Русской православной церкви была взята форма организации лютеранской церкви. Первым президентом Синода стал Яворский. Представителем императора в Синоде был так называемый Обер-прокурор, государственный чиновник, который в реальной жизни стоял над Синодом. Таким образом, церковь из самостоятельного органа превратилась в государственный орган. Используя Синод, государство имело абсолютную власть над церковью. Кроме того, если раньше в литургии молились за здоровье патриарха, то теперь вместо патриарха в литургии упоминался Синод. Эти радикальные перемены имели теологическое обоснование, отраженное в Духовном Регламенте, от одного названия которого уже веет западным влиянием.

Впрочем, Петр Первый ни в коем случае и не думал о запрещении или полном отказе от православия. Даже напротив. В его понимании религия и церковь должны были служить на общее благо. Но так как для Петра Первого миссионерская роль русского православия не являлась приоритетной, а к религии он относился как к средству, обеспечивающему задачи государства, то преследование имевших другие взгляды на православие, например, староверов, потеряло свою актуальность. Однако староверы должны были платить в казну дополнительный налог. Кроме того, для того чтобы провести свои реформы в жизнь, царю Петру понадобилось большое число неправославных иностранных специалистов из Западной Европы. Если раньше к неправославным христианам относились с недоверием и на их организацию были наложены ограничения, то теперь ситуация коренным образом изменилась. В 1702 г. Петр издает весьма толерантный манифест о приглашении иностранцев в Россию. Начиная с этого момента,

telijken. Toch kunnen we hier niet spreken van een volledige vrijheid van religie: missionaire activiteiten waren wel verboden. Kinderen uit huwelijken met buitenlanders dienden orthodox te worden opgevoed. Rusland bleef immers nog steeds een orthodox land. Desondanks was dit alles wel zeer modern. De Pruisische koning Frederik de Grote zou meer dan vijftig jaar later bekend worden met zijn uitspraak 'dat iedereen maar op zijn eigen manier zalig moest worden'. In feite praktiseerde tsaar Peter hetzelfde, een zeldzaam teken van moderniteit in een tijd waarin religieuze tegenstellingen Europa nog steeds domineerden.

Toen Peter in 1725 stierf was Rusland radicaal getransformeerd: het was een grootmacht waarin religie en de kerk een hele andere rol speelden dan voorheen. De erfenis van Peters kerkhervormingen zou lang blijken: pas in 1917 zou de Heilige Regerende Synode worden afgeschaft en zou er weer een patriarch van Moskou kunnen worden aangesteld.

★ **Kerk en staat tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw: de heerschappij van Catharina de Grote**

Peter de Grote werd opgevolgd door een reeks zwakke tsaren, die meestal ook maar kort regeerden. De laatste van deze reeks was tsaar Peter III, die in 1762 een half jaar regeerde. Peter III, geboren als Peter Ulrich, was Duits en van oorsprong Luthers. Peter poogde tevergeefs de kerk te hervormen naar protestants voorbeeld: hij poogde iconen te verbieden, priesters te dwingen zich te scheren en normale wereldse kleding te dragen. Zulke maatregelen waren uiteraard een brug te ver, maar Peter wist wel alle kerkgoederen te secularise-

иностранцы получали свободу вероисповедания, могли основывать свои церкви (если раньше это была милость, то теперь преподаны больше не ставились), а для духовного наставничества – иметь своих священнослужителей. Речь, однако, не идет о полной свободе вероисповедания: было запрещено миссионерство. Дети, родившиеся от браков с иностранцами, должны были получать православное воспитание. Россия все-таки продолжала оставаться православной страной. Тем не менее для того времени это было очень прогрессивно. Известно изречение прусского короля Фридриха Великого, сделанное более полувека спустя: «каждый человек хочет попасть на небо своим путем». В принципе Петр Первый и осуществлял это на практике, что являлось очень прогрессивным в эпоху еще существовавших религиозных расприх в Европе.

В 1725 г., когда Петр I скончался, Россия была совершенно другой страной. Это была великая держава, в которой религия и церковь играли уже совсем иную роль, чем в допетровские времена. Наследие петровской церковной реформы длилось до 1917 г., когда Святейший правительствующий синод был распущен, и вместо него был поставлен патриарх Московский.

★ **Церковь и государство во второй половине XVIII в.: правление Екатерины Великой**

После смерти Петра Первого Россией управляла череда слабых царей, которые находились у власти довольно короткое время. Последний в этой череде был царь Петр III, который в 1762 г. правил Россией полгода. Петр III, урожденный Петр Ульрих был немцем и исповедовал лютеранство. Петру III не удалась попытка провести реформу церкви по протестантскому образцу: он пытался запретить иконы, заставить священников сбрить бороды и носить обычную светскую одежду. Такие меры заходили слишком далеко и вызывали противодействие. Однако Пе-

ren en toe te voegen aan het grondbezit van de staat. Peter beëindigde ook de achterstelling van niet-orthodoxe religieuze gemeenschappen en de extra belastingen voor Oudgelovigen.

Peters maatregelen tegen de kerk waren een van de redenen waarom zijn heerschappij maar zo kort duurde. Daarnaast wist Peter de keizerlijke garde van zich te vervreemden, door deze te willen reorganiseren naar Pruisisch voorbeeld. Ook joeg hij hoge ambtsdragers tegen zich in het harnas door de buitenlandse politiek van Rusland volledig om te draaien en in de destijds woekerende Europese zevenjarige oorlog van partij te wisselen, zonder daarbij te pogen politieke winst te behalen uit militaire prestaties. Het was daarom dat Peter na een half jaar in een paleisrevolutie werd afgezet en gevangengezet. Zijn vrouw, Catharina II zat in het complot en besteeg nadien de troon. Peter stierf korte tijd later en is vermoedelijk vermoord.

Ook Catharina was van Duitse afkomst en Luthers opgevoed. In tegenstelling tot Peter III gedroeg zij zich echter als een voorbeeldig orthodox gelovige. Zij bespote bijvoorbeeld de eredienst niet. Desalniettemin handhaafde zij wel de secularisatie van alle kerkgoederen. Catharina's voorbeeldige orthodoxe gedrag was overigens veel meer politieke noodzaak dan overtuiging: zij was maar matig in religie geïnteresseerd en hield de orthodoxie en het protestantisme voor zeer gelijkende godsdiensten.

Catharina II is toch vooral bekend als verlicht monarch. Zo correspondeerde zij bijvoorbeeld met de verlichtingsfilosoof Voltaire. Net als voorganger Peter I, zou Catharina ook proberen Rusland te moderniseren. Daarbij was ook de Russisch-orthodoxe kerk niet heilig. Catha-

тру III удалось провести секуляризацию всех церковных владений и присоединить церковные земли к государственным владениям. Петр III также добился отмены ограничений для инославных религиозных общин и дополнительного налога для староверов.

Меры, принятые Петром III против церкви, были одной из причин его короткого царствования. Преобразование Петром императорской гвардии по прусскому образцу привело к ее отдалению и отчуждению. Также он вызвал недовольство верховных сановников изменением вектора внешней политики России. Россия, победно заканчивая Семилетнюю войну, вдруг переметнулась из одного лагеря в другой, отказавшись от получения политического преимущества, достигнутого ценой военных побед. Это привело к тому, что в результате дворцового переворота Петра III отстранили от власти и посадили в крепость. Его супруга, Екатерина II, участвовала в этом заговоре, после которого сама стала императрицей. Петр III вскоре после этого умер, скорее всего, насильственной смертью.

Екатерина II тоже была немкой и лютеранского вероисповедания. В противовес своему супругу она приняла православие и очень рьяно следовала всем православным обычаям. В отличие от своего супруга она, например, не насмеялась над литургической службой. Но, тем не менее, она не стала отменять проведенную Петром III секуляризацию церковных земель. Православное рвение Екатерины было вызвано не истинной верой, а политической необходимостью. Она вообще мало интересовалась религией и считала православие и протестантство очень похожими.

Екатерина II прежде всего известна как просвещенный монарх. Она переписывалась, например, с философом эпохи Просвещения Вольтером. Как и Петр I, Екатерина II приняла попытки модернизировать Россию. Эта модернизация затронула и Русскую

rina zag de kerk als een wereldlijke instelling, derhalve was die volgens haar volledig ondergeschikt aan de overheid. Zij zag zichzelf dan ook als hoofd van de kerk. De secularisering en daarmee marginalisering van de kerk gingen gestaag door, terwijl de verzwakking van de kerk in de relatie met de staat, die per saldo door tsaar Peter I al was ingezet, enkel doorzette.

Religieuze tolerantie behoorde ook tot Catharina's verlichtingsgedachten. Daarbij speelde ook een rol dat Catharina voor haar modernisering en vooral ook voor de ontginning van uitgestrekte landbouwgebieden buitenlanders nodig had: zo kwamen er Duitse mennonieten naar Oekraïne en de Wolga en waren er diverse westerse specialisten betrokken bij Catharina's hervormingen. De uitbreiding van Rusland in Westelijke richting ten koste van Polen (Polen werd tussen 1772 en 1795 opgedeeld tussen Rusland, Oostenrijk en Pruisen) betekende ook dat de religieuze samenstelling van Rusland sterk veranderde: er kwamen aanzienlijke katholieke bevolkingsgroepen (Polen en Litouwers) bij. Bovendien kenden de geannexeerde Poolse gebieden ook een grote joodse minderheid, die wel gedwongen werd te wonen in een vastgesteld vestigingsterritorium, het zogenaamde paalgebied. Het beleid van Catharina tegen de joden kan ambivalent worden genoemd. Daarbij moet overigens worden opgetekend dat het voordien voor joden verboden was zich te vestigen in Rusland en dat voorgangers Peter I en Elizabeth I beiden antisemitische ideeën erop na hielden. Catharina kon zich dat niet veroorloven: zij regeerde nu eenmaal over een van de grootste joodse gemeenschappen ter wereld. Deze joden kenden onder het voorgaande Pools-Litouwse bewind bovendien een grote mate van autonomie. Catharina kon weinig anders dan hen een voortzetting beloven van alle eerder bestaande vrijheden, althans, binnen het paalgebied. Toch kregen joden niet alle juridische rechten die christenen bezaten; het beleid vanuit St. Petersburg laat zich dan

православную церковь. Екатерина считала церковь светским учреждением, которое должно было беспрекословно подчиняться светской власти. И естественно, себя она считала главой церкви. Секуляризация, а вместе с ней и маргинализация церкви продолжались в то время, когда ослабление роли церкви в отношениях с государством, начатое Петром I, только усиливалось.

Религиозная терпимость была одной из просветительских идей Екатерины II. Причиной этого являлась необходимость привлечения иностранцев для задуманной Екатериной модернизации, и прежде всего для освоения новых земель на Украине и в Поволжье. Для этого Екатерина пригласила немецких меннонитов. Для осуществления других реформ были также приглашены западные специалисты. Увеличение территории России в западном направлении за счет Польши (с 1772 по 1795 гг. Польша была разделена между Россией, Австрией и Пруссией) означало кардинальное изменение в религиозной структуре общества: увеличился удельный вес католиков (поляков и литовцев). Кроме того, на аннексированных польских территориях проживало многочисленное еврейское меньшинство, которое принуждалось жить за чертой оседлости. Политику Екатерины в отношении евреев можно назвать двойственной. К этому нужно добавить, что ранее евреям вообще запрещалось проживать в России и что предшественники Екатерины, Петр I и Елизавета, были антисемитски настроены. Но Екатерина не могла себе этого позволить, ведь она правила страной, в которой проживало крупнейшее в мире еврейское меньшинство. При польско-литовской власти евреи пользовались большой автономией. Екатерине пришлось пообещать сохранение прежних свобод, по крайней мере, за пределами черты оседлости. Однако евреи не получили тех же прав, которые были у христиан. Политика, проводимая Санкт-Петербургом, была довольно противоречивой: с одной стороны власти стремились интегрировать евреев в социально-экономические структуры, а с другой

ook kennen door de tegenstelling tussen aan de ene kant het streven de joden te integreren in de Russische sociale en economische structuren en de tegenzin die bestond tegen het verschaffen van volledig gelijke rechten.

Het was volgens Catharina wenselijk tolerantie te verankeren en derhalve kondigde zij in 1773 een tolerantie-edict af. Die tolerantie was overigens niet alleen het gevolg van Catharina's verlichtingsdenken, maar ook praktisch ingegeven: onder bijvoorbeeld de Oudgelovigen en joden bevonden zich succesvolle kooplieden die voor de staat belangrijk waren. Toch was de instelling van tolerantie niet enkel utilitaristisch: reeds in 1766 had Catharina een instructie geschreven waarin zij haar verlichtingsprincipes en moderniseringsprogramma had verwoord. In deze zogenoemde *nakaz* was reeds verkondigd dat een land als Rusland, waarin zoveel volkeren waren, religieuze tolerantie noodzakelijk was om de rust en veiligheid te kunnen garanderen voor alle onderdanen. Men moet zich ook realiseren dat de tolerantie begrenst bleef: weliswaar verbood het tolerantie-edict vervolging op grond van religie en gaf het aanzienlijke vrijheden aan andersgelovigen (en niet alleen buitenlanders), de Russisch-orthodoxe kerk bleef wel de staatskerk en het was andersgelovigen nog steeds verboden om orthodoxen te bekeren tot hun geloof.

★ **De Negentiende Eeuw: Orthodoxie als onderdeel van het nationalistische credo**

De hervormingen van Peter en Catharina de Grote hadden de kerk dus volledig ondergeschikt gemaakt aan de staat. Die situatie zou ook in de 19e eeuw voortduren. Die eeuw laat zich karakteriseren als een roerige periode. Rusland was aan de ene kant een van de hoeders van het *Ancien Régime* (zo beschouwde tsaar Nicolaas I zich als een Europese politie-

storijs, ne zelali predostavit' evreev takie zhe prava, kakimi obladali ostal'nyye poddannyye imperii.

Po menieniu Ekateriny, bylo zhelatel'no zakreplit' veroterpimost', i v 1773 g. byl vypuschen Manifest. V etoy svyazi neobkhodimo upomyanut', zhto veroterpimost' ne tol'ko byla rezul'tatom prosветительских идей, kotorye vladeli umom Ekateriny, no i byla neobkhodima chisto s prakticheskoy tochi zreniya: sredi staroverov i evreev bylo mnogo talantlivykh predprinimatel'ey, vazhnykh dlya Rossii. Odnaکو создание klimata veroterpimosti imelo ne tol'ko prakticheskiye motivy: uzhe v 1766 g. Ekaterina napisala instruktsiyu, v kotoroy vyrazila svoi prosветительские принципы i programmuyu modernizatsii. V etom tak nazyvаемом nakaze bylo uzhe provozглашено, zhto v takoy naselennoy razlichnymi narodami strane, kak Rossiya, veroterpimost' prosto neobkhodima s tsel'yu garantirovat' pokoy i bezopasnost' poddannykh. Nuzhno, odnaکو, osoznavat', zhto veroterpimost' byl ograniчена: zhta Manifest o veroterpimosti i zapreshchal prsledovanie po religioznykh pričinam i predostavlyal znachitel'nyye svobody dlya inoslavnykh (i ne tol'ko inostrantsev), Russkaya pravoslavnaya tserkov' ostavalas' gosudarstvennoy tserkov'yu, i inoslavnyy byla zapreshchena missiонерская deyatelnost' sredi pravoslavykh.

★ **XIX v.: православие как составная часть националистического credo**

Преобразования Петра I и Екатерины II привели к тому, что церковь стала полностью подчинена государству. Это положение вещей сохранилось и в XIX в. Весь XIX в. можно охарактеризовать как бурный период. С одной стороны, Россия стояла на страже старых порядков (так, Николай I считал себя жандармом Европы, который не желал допустить повторения Французской револю-

agent die een herhaling van de Franse revolutie en de verspreiding van verlichtingsidealen moest voorkomen) aan de andere kant was het ook een revolutionair broeinest. Revolutionaire gedachten tierden welig door grote sociale spanningen. Bijvoorbeeld door de relatief late en onbevredigende afschaffing van de lijfeigenschap in 1861 en door opkomend nationalisme onder de vele minderheden die Rusland rijk was. Door de tegenmaatregelen van het regime, veranderde Rusland in een autoritair politiestaat. Deze omstandigheden zouden, samen met de - voor Rusland desastreus verlopen - Eerste Wereldoorlog leiden tot de uitbraak van de Russische Revoluties in 1917.

Waar Rusland in 1812-1815 een van de Europese grootmachten was die Napoleon ten val had weten te brengen en zich actief inzette voor de restauratie van de wereld zoals die voor de Franse Revolutie had bestaan, werd het land in de Krimoorlog (1853-1856) verslagen door een coalitie van het Ottomaanse rijk, Groot-Brittannië, Frankrijk en Piëmont-Sardinië. Rusland was niet opgewassen tegen de uitdagingen van de tijd: het kon een moderne oorlog niet aan. Het land moest opnieuw moderniseren en wederom bestond daar grote tegenstand tegen, in het overheidsapparaat, binnen de samenleving, maar ook binnen de kerk. Eigenlijk kan alleen tsaar Alexander II (r. 1855-1881) als een hervormer worden beschouwd: hij was het die in 1861 een einde maakte aan de lijfeigenschap, zij het dat de vrijgemaakte horigen alsnog door het ontbreken van een landhervorming goeddeels gebonden bleven aan hun voormalige eigenaar. Naast de afschaffing van de lijfeigenschap voerde Alexander II nog diverse kleine hervormingen door. Alexander stond zelfs op het punt een constitutie in te voeren, maar hij werd kort tevoren gedood in een aanslag door de revolutionaire beweging *Narodnaja Volja* (*De Volkswil*). Zijn opvolger, Alexander III, bleek wars van iedere hervorming en dus verdwenen deze van tafel. Het Russische staatsbeleid bleef dus uitgesproken conservatief.

ции и распространения просветительских идеалов), а с другой – являлась революционным очагом. Революционные идеи бурно распространялись на фоне социальной напряженности. Одной из причин ее было относительно поздня и оставившая многих недовольными отмена крепостного права в 1861 г. Другая причина – растущий национализм среди народов, населявших Российскую империю. В результате принятых режимом мер Россия превратилась в самодержавное полицейское государство. Эти обстоятельства, а также и катастрофические события Первой мировой войны привели в 1917 г. к революциям в России.

Если в 1812 – 1815 гг. Россия была одной из великих европейских держав, победившей Наполеона и после этого активно участвовавшей в восстановлении того мирового порядка, каким он был до Французской революции, то в Крымской войне (1853 – 1856) Россия потерпела поражение от коалиции Османской империи, Великобритании, Франции и Пьемонта-Сардинии. Россия не была готова к вызову времени, чем было ведение войны в новых, современных условиях. Страна снова нуждалась в модернизации, но не для всех это было очевидно. Сопротивление оказывали и чиновно-бюрократический аппарат, и широкие круги общества, и церковь. Собственно, царем-реформатором можно назвать лишь Александра II (правил с 1855 по 1881). Именно он в 1861 г. отменил крепостное право, хотя из-за отсутствия передела земли освобожденные крепостные оставались в зависимости от своего бывшего помещика. Кроме отмены крепостного права Александр II провел еще ряд небольших реформ. Александр II даже собирался разработать и принять конституцию, но незадолго до этого был убит террористами, членами революционного движения «Народная воля». Его преемник Александр III был консервативен по отношению ко всем преобразованиям, и потому планы проведения реформ были отвергнуты. Таким образом, российская государственная политика

Ondertussen bleven de diverse spanningen binnen de Russische samenleving voortduren.

Overeenkomstig met de praktijk die ontstaan was onder Peter en Catharina de Grote, diende de Russisch-orthodoxe kerk vooral de staat. Financieel was de kerk ook nog eens volledig afhankelijk van de staat. De kerk diende dus vooral uit te dragen dat de tsaar het door God gezonden gezag was en boven alles en iedereen verheven stond. Dat ging zelfs zo ver, dat zelfs het biechtgeheim door de staat niet werd gerespecteerd. In ieder geval de hogere clerus hield strak vast aan dit dictum, maar parochiepriesters, die de problemen van de gewone Rus maar al te goed kenden, kwamen nogal eens in conflict met hun meerderen als zij zich wel inzetten voor sociale hervormingen. Bovendien, omdat de kerk als staatsinstelling het conservatieve regime ondersteunde, vervreemde deze zich ook van de steeds verder radicaliserende intelligentsia, die mentaal uitwaaierte over een spectrum van constitutioneel liberalisme tot socialisme/communisme en anarchisme.

De 19e eeuw is in Europa natuurlijk ook de periode van opkomend nationalisme en het idee van de natiestaat. Rusland was echter een veelvolkerenstaat: In het Westen had men aanzienlijke minderheden, zoals Polen en Oekraïners, in Centraal-Azië en de Kaukasus, waar Rusland zich steeds verder uitbreidde, woonden zowel christelijke Georgiërs en Armeniërs als diverse Islamitische Turkse volkeren zoals Oezbeken en Kazachen. Onder al deze volkeren kwamen steeds meer nationalistische sentimenten op. In het geval van de Polen leidde dit meermaals tot nationalistisch geïnspireerde opstanden. Dit gebeurde onder andere in 1830-1831 (Novemberopstand) en 1863 (Januariopstand). Hoewel deze opstanden met geweld werden neergeslagen, werd de tsaristische overheid ook uitgedaagd een ideologisch antwoord op deze uitdaging te formuleren. In dat antwoord zou de - aan de staat

oestavalasj ulytrakonservativnoj. A tem vremenem socialno-politicheskoe napryazhenie v obshchestve ne spadało.

Po tradicii, vznikshoj pri Petre I i prodolžennoj Ekaterinoj II, Russkaja pravoslavnaja cerkov' služila v pervuju očered' gosudarstvu. Da i v finansovom plane cerkov' byla takzhe v polnoj zavisimosti ot gosudarstva. I poëtomu osnovnym v deat'el'nosti cerkvi javljalos' rasprostranenie idei carya kak pomazannika bož'ego, vozvyšajushchegosja nad vsem i vseimi. Krajnim vyraženiem etogo bylo nesobljudenie gosudarstvom tajny ispovedi. Ešli v vyših kružhax duhovenstva ona ešče sobljudoalos', to na nižšem уровне prihodskie svjaščenniki, znajušie o problemah naselenija ne ponaslyške, vystupali za provedenie social'nyh reform, i eto často privodilo k raznoglasijam s ih duhovnym načal'stvom. Krome togo, poskol'ku cerkov' kak gosudarstvennoe učreždenie podderživalo konservativnuju vlast', to i sama cerkov' otčuzždalas' ot vse bolee radikalizirovavšej'sja intelligencii s širokim spektrom vzgljadov ot konstitucionnogo liberalizma do socializma/kommunizma i anarhizma.

V Европе XIX в. также является периодом возрастания национализма и усиления идеи национального государства. Россия же была многонациональным государством. На Западе проживали значительные группы меньшинств, такие как поляки и украинцы. В Центральной Азии и на Кавказе, где еще проходил процесс присоединения территорий, проживали как христиане – грузины и армяне, – так и мусульманские тюркские народы – узбеки и казахи. У всех этих народов все ярче проявлялось национальное самосознание. В Польше это часто приводило к националистически окрашенным выступлениям. Одно из таких восстаний произошло в 1830 – 1831 гг. (Ноябрьское восстание) и в 1863 г. (Январское восстание). Хотя эти восстания были жестоко подавлены, но вызов был брошен. Царскому режиму необходимо было сформулировать идеологию, чтобы дать ответ на этот вызов. И в этом важная

ondergeschikte - Russisch-orthodoxe kerk een belangrijke rol gaan spelen.

Het was de Russische minister van Onderwijs, Sergei Oevarov, die Ruslands antwoord formuleerde. Het Russische nationale credo zou *'Orthodoxie, Autocratie en Volksheid'* (*Pravoslavije, Samoderzjavije, Narodnost*) gaan luiden. Deze ideologie kan het beste begrepen worden als een vorm van Russisch nationalisme die sterk de nadruk legde op de eerste twee aspecten van de slogan: Rusland was orthodox en werd geregeerd door een autocratisch heersende tsaar. Onderdeel van deze politiek was russificatie: van ambtenaren werd bijvoorbeeld verwacht dat zij officiële staatszaken in het Russisch zouden opschrijven, in plaats van in het Frans (wat sinds Peter de Grote's hervormingen steeds gebruikelijker was geworden). Er werd dan ook actief geprobeerd om allerhande minderheden te assimileren in de Russische natie. Dit gold met name voor het onderwijs en het gebied van taal. Zo kwam er bijvoorbeeld een totaalverbod op het publiceren van teksten in het Oekraïens.⁷

Als onderdeel van dit discours werd begrijpelijkerwijs een sterke nadruk gelegd op de eigenheid van Rusland. Sommige Russische intellectuelen verfoeiden deze ontwikkeling. Onder hen bevond zich de filosoof Peter Tsjaadajev, die in zijn in 1836 gepubliceerde *'Filosofische brieven'* Rusland afschilderde als een achtelijk land met een armzalig orthodox geloof. Rusland was in zijn ogen een land dat nog nooit iets had bijgedragen aan de ontwikkeling van de menselijke beschaving. Tsjaadajev betoogde dat Rusland moest gaan verwestersen. Met hem, beargumenteerde geestgenoten, de zogenaamde *'westerlingen'* (*zapadniki*), dat Rusland door zijn re-

rol was toebedeeld door de Russische orthodoxe kerk een belangrijke rol gaan spelen.

О́твет был сформулирован министром просвещения России Сергеем Уваровым. Русской национальное кредо отныне звучало так: «Православие, самодержавие, народность». Эту идеологию можно объяснить как вид русского национализма с акцентом на первые два аспекта этой формулы: Россия была православной, и во главе ее стоял самодержавно правящий царь. Частью этой политики была русификация: от чиновников, например, ожидалось, чтобы они описывали официальные государственные дела на русском, а не на французском языке (что с Петровских реформ становилось все более употребительным). Проводились попытки ассимилировать разные меньшинства в русскую нацию. Прежде всего, речь шла об образовании и языке. Например, был введен запрет на публикацию текстов на украинском языке.⁷

По всей вероятности в рамках этого дискурса сильный акцент был сделан на самобытность России. Но некоторые русские интеллектуалы питали отвращение к такому развитию событий. Среди них был философ Петр Чаадаев, который в 1836 г. в своих «Философских письмах» изобразил Россию отсталой страной с жалкой православной религией. Россия, по его мнению, являлась страной, никогда и ничего не привнесшей в развитие человеческой цивилизации. Чаадаев убеждал, что Россия должна развиваться по западному образцу. Его единомышленники, так называемые западники, также доказывали, что из-за религии Россия была

⁷ Als eerste werd in de zgn. Valoejev circulaire een verbod ingevoerd op de meeste publicaties in het Oekraïens, met name religieuze en onderwijsliteratuur. In 1876 werd door de zgn. Ems-Oekaze nog verdere restricties ingevoerd (in feite een totaal verbod op publicaties in de Oekraïense taal alsmede ook het opvoeren van toneelstukken en het geven van lezingen in die taal).

⁷ Первоначально так называемым Валуевским циркуляром был введен запрет на большинство текстов на украинском языке, в первую очередь религиозных и учебных. В 1876 г. Эмским указом были наложены дальнейшие ограничения (фактически полный запрет не только публикаций на украинском языке, но и постановки театральных представлений и проведение лекций на украинском).

ligie een achtergebleven land was geworden dat niet met zijn tijd mee kon. Tot deze kring van westerlingen behoorden onder andere ook denkers als Aleksandr Herzen en Michail Bakoenin. Tegenover hen ontwikkelden zich een stroming die nog meer de nadruk legde op de eigenheid van Rusland dan dat de overheid dat deed. Waar de overheid uitging van een optimistische gedachte dat het orthodoxe Rusland op z'n minst op gelijke voet stond als het Westen, ging deze stroming, de *slavofilie*, er vanuit dat Rusland eigenlijk diende terug te keren naar het Rusland van vóór de hervormingen van Peter de Grote. Volgens de slavofielen, zoals Ivan en Peter Kirejevski, Konstantin en Ivan Aksakov en Aleksej Chomjakov, had Peter met zijn hervormingen de natuurlijke ontwikkeling van Rusland onderbroken. Volgens hen was het orthodoxe christendom de enige juiste christelijke religie, die zich niet, zoals in het Westen, door rationalisme en legalisme liet leiden. Orthodoxie diende volgens hen dus niet de staat, maar eigenlijk andersom. De discussie tussen de *westerlingen* en de *slavofielen* zou een beeldbepalende discussie in de Russische samenleving blijven - zij is tot de dag van vandaag relevant -, en toont vooral aan hoe belangrijk de orthodoxie is voor de ontwikkeling van Rusland.

Toch zouden noch de westerlingen noch de slavofielen van de tsaristische overheid hun zin krijgen. Het bleef vooralsnog tot de opvatting zoals verwoord in Oevarovs triade '*Orthodoxie, Autocratie en Nationaliteit*': De orthodoxie was een van de onderliggende pijlers voor het door de staat uitgedragen officiële Russische nationalisme. Orthodoxie moet hier overigens niet in de religieuze zin worden begrepen, maar als cultureel fenomeen dat enkel de onderbouwing van de staatsmacht diende. De controlerende functie van de Heilige Regerende Synode werd dan ook alleen maar versterkt. Bovendien werden er op bisdomsniveau ook ambtenaren aangesteld die de bisschoppen op de vingers moesten zien. Niet alleen werd de Russisch-orthodoxe kerk

otstalой страной, которая не могла ответить на вызовы времени. К этому кругу западников принадлежали такие философы, как Александр Герцен и Михаил Бакунин. В противовес образу мыслей западников образовалась иная точка зрения, выразители которой еще больше, чем сами власти, подчеркивали самобытность России. Если власть оптимистически считала, что православная Россия находится по крайней мере на равных с Западом, то по мнению представителей этого течения, славянофилов, России необходимо вернуться назад, в допетровскую Русь. По мнению славянофилов, среди которых были Иван и Петр Киреевские, Константин и Иван Аксаковы и Алексей Хомяков, Петр I своими реформами нарушил естественный ход развития России. На их взгляд, православное христианство являлось единственно верной христианской религией, которая не пошла на поводу у рационализма и легализма, как это сделали религии на Западе. По их мнению, не православие служило государству, а наоборот. Спор западников и славянофилов остается определяющим в русском обществе – этот вечный спор продолжается и поныне и, прежде всего, отображает важность православия для развития России.

Царское самодержавие в споре славянофилов и западников так и не выбрало сторону. Оно ограничилось признанием триады «Православие, самодержавие и народность»: православие являлось одним из столпов проводимой властями политики официального русского национализма. Православие здесь нужно рассматривать не в религиозном смысле, а как культурный феномен, который был на службе самодержавия. Контролирующие функции Святейшего правительствующего синода объективно усилились. Кроме того, на епархиальном уровне были введены должности для чиновников, которые должны были строго наблюдать за епископами. Не одна только Русская православная церковь была на службе политики русификации, но и другие православные

ten dienste gesteld van de russificatiepolitiek, ook andere orthodoxe kerken werden als zodanig ingezet. In het jaar 1811 werd Georgië door Rusland ingelijfd. Daar bestond al sinds de 5e eeuw een eigen autocefale orthodoxe kerk, geleid door de zgn. katholikos-patriarch van geheel Georgië. Na de annexatie door Rusland, werd door de russificatiepolitiek snel een einde gemaakt aan de eeuwenoude traditie van de Georgische orthodoxie. Direct na de inlijving van het land werd de orthodoxe kerk van Georgië ondergeschikt gemaakt aan de algehele synode van de Russisch-orthodoxe kerk. Dit betekende het voorlopige einde van de autocefale status. Pas in 1990 zou de Georgisch-orthodoxe kerk haar autocefalie terugkrijgen; vanaf 1817 werden er nog enkel etnische Russen tot katholikos benoemd. De Georgisch-orthodoxe kerk werd dan ook gedwongen het Russisch te gebruiken in haar onderwijsactiviteiten en het Kerkslavisch in de liturgie.

De eerdergenoemde ondergeschiktheid van religieuze instituties aan de staat gold niet alleen voor de 'officiële' staatsreligie - de orthodoxie. Ook voor diverse religieuze minderheden was deze situatie van kracht. De tsaristische staat was onzeker van de loyaliteit van zijn inwoners. Door religie te reguleren kon de overheid zich beter verzekeren van die loyaliteit. Dit kon, juist omdat minderheden vaak een eigen niet-orthodoxe religie hadden. Zo waren Polen katholiek, was er een aanzienlijke joodse minderheid en leefden er 20 miljoen moslims binnen het Russische rijk. De overheid erkende daarom enkele religieuze stromingen als 'officieel' en gaf privileges aan hun hiërarchie. Binnen deze stromingen werd overigens alleen de hoofdstroom erkend, en allerlei - radicale - onderverdelingen werden door de staat verboden. De voorwaarde voor erkenning van staatswege was dat dat deze religies voor de tsaar en de overheid zouden bidden én het gezag van de tsaar zouden erkennen en ondersteunen. Erkenning op deze wijze werd verstrekt aan de islam, het katholicisme, het protestantisme, het jodendom,

kerken en gebruiken met deze bedoeling. In 1811 g. Грузия была присоединена к России. Там уже с V в. существовала своя автокефальная православная церковь, руководимая так называемым Католикосом Патриархом всея Грузии. После присоединения Грузии к России в результате русификации был положен конец многовековой традиции грузинского православия. Сразу же после присоединения страны православная церковь Грузии стала зависимой от Святейшего синода. Это означало потерю автокефального статуса. Только в 1990 г. была восстановлена автокефалия Грузинской православной церкви; с 1817 г. только русские могли занимать пост католикоса. Грузинская православная церковь должна была использовать русский язык в своих образовательных учреждениях и церковно-славянский язык в богослужении.

Ранее упомянутое подчинение религиозных органов государственным было характерно не только для православия – «официальной» государственной религии. Для различных религиозных меньшинств действовало то же самое правило. Царское самодержавие не было уверено в лояльности своих подданных. Путем контроля над религией государственный аппарат мог лучше обеспечить эту лояльность, именно благодаря тому, что многие меньшинства имели свою, неправославную религию. Речь идет о поляках-католиках, многочисленном еврейском меньшинстве и двадцати миллионах мусульман, проживающих в Российской империи. Самодержавие признало некоторые из религиозных течений «официальными» и предоставило им некоторые иерархические привилегии. Внутри этих религиозных течений признавалось только основное, а разнообразные ответвления, в том числе радикальные, были запрещены. Существовало два основных условия для государственного признания этих религиозных течений: молиться за царя и самодержавие и признавать и поддерживать власть царя. Таким

boeddhisme en het Armeense christendom. Vanaf 1810 waren zulke 'officiële' religies verantwoording verschuldigd aan de '*Hoofdadministratie voor Religieuze Aangelegenheden van Buitenlandse Confessies*'. Dit zou later onderdeel worden van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het was via dit orgaan dat de overheid zich inliet met de interne aangelegenheden van de officiële religies en de staat daarmee boven de religie stelde. Het orgaan kon beslissen over interne religieuze conflicten. Ook op andere wijzen bemoeide de staat zich met religieuze organisaties: zo werden diverse protestantse kerken in 1832 gedwongen samen te gaan tot één Evangelische kerk. Hoewel de staat zich daar enkel uitsprak over de organisatie, en niet over de theologie, had de overheid wel een duidelijke voorkeur voor het Lutheranisme van de Baltisch-Duitse adel. Het doel van de overheid was duidelijk: er diende een duidelijke bestuurslijn te bestaan vanuit de overheid, via een religieuze hiërarchie naar het lokale niveau (een parochie, moskee of synagoge).

Het jodendom en de islam waren de grootste confessies die op deze wijze georganiseerd werden. De moslims, die voor het grootste deel pas zeer recentelijk onder Russische heerschappij gekomen waren, werden voor het grootste deel bestuurd door de *Orenburgse Islamitische Spirituele Assemblée*, aan wier hoofd een Moefti stond. Deze was opgericht door Catharina de Grote in 1788. Net als de Heilige Regerende Synode was dit een staatsinstelling. Hoewel van overheidswege sterk aan de loyaliteit van de moslim onderdanen werd getwijfeld, was er geen sprake van vervolging van moslims. Dit gold niet voor moslims die zich aan het gezag van de door de staat erkende structuren onttrokken. Ten aanzien van moslims moet wel worden vermeld dat het daadwerkelijk staatsgezag over religieuze structuren versnipperd was: De Assemblée van Orenburg diende vooral het Wolga-Oeral gebied, terwijl er op de Krim en de Zuidelijke Kaukasus eigen, soortgelijke structuren bestonden. Voor moslims in Cen-

образом, признание получили ислам, католичество, протестантство, иудаизм, буддизм и армянское православие. С 1810 г. эти «официальные» религии были подотчетны Главному управлению духовных дел иностранных исповеданий, которое позднее вошло в Министерство внутренних дел. Именно через этот орган царские власти вмешивались во внутренние дела официальных религий и именно этот орган возносил государственную власть над религиозной. В полномочия этого органа входило урегулирование внутренних религиозных конфликтов. Власти вмешивались в дела религиозных организаций и другими способами: например, в 1832 г. протестантские церкви были принуждены объединиться в единую Евангелическую церковь. Хотя власти высказались только по организационным вопросам, а не теологическим, было ясно, что предпочтением властей пользовалось лютеранство балтийско-немецкой знати. Целью властей являлось установление управленческой структуры через религиозную иерархию сверху донизу (до прихода, мечети или синагоги).

Иудаизм и мусульманство были крупнейшими конфессиями, управление которыми было организовано таким образом. Мусульманами, большинство из которых совсем недавно стали российскими подданными, управляло Оренбургское магометанское духовное собрание, во главе которого стоял муфтий. Оно было основано Екатериной II в 1788 г.; так же, как и Святейший правительствующий синод это собрание было государственным органом. Хотя у властей и были сомнения в лояльности подданных магометан, нельзя сказать, что они преследовались государством. Это не касалось мусульман, которые не подчинялись органам, признанным государством. Говоря о мусульманах, необходимо заметить, что в действительности государственный надзор за религиозными структурами был рассредоточен. Оренбургское собрание контролировало лишь мусульман, проживавших в Поволжье и на Урале, в то время как для мусульман Крыма и Южного Кавказа существовали другие похожие органы. Для мусульман Центральной

traal-Azië en de Noordelijke Kaukasus bestonden geen officieel erkende religieuze structuren.

Joden bevonden zich in een meer penibele situatie. Aan de ene kant behield de joodse gemeenschap zijn autonomie in een hiërarchie die ondergeschikt werd gemaakt aan de staat. De joodse gemeenschap was echter wel onderhevig aan de sterke Russificatiedrang van de overheid, die net zo goed voor moslims gold. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting door het verplichte gebruik van het Russisch, Pools of Duits op Joodse scholen. Het bleef joden echter verboden zich buiten het paalgebied te vestigen. De overheid hield er dus een bewust discriminatoir beleid op na. Gegeven de grote sociale spanningen, waren joden dan ook een ideale zondebok: de overheid deed weinig om het in Rusland aanwezige antisemitisme te doen verminderen. Integendeel, werd antisemitisme door de overheid soms juist gebruikt. Gedurende de 19e eeuw kwamen spanningen dan ook geregeld tot uiting in openlijke geweldplegingen tegen joden, de zgn. pogroms. In sommige gevallen werden zulke pogroms en het antisemitisme van staatswege aangemoedigd. Zo werd onder andere de *Narodnaja Volja*-beweging in overheidspropaganda weggezet als een Joods complot. Deze trend zette zich ook voort aan het begin van de 20ste eeuw, met name tijdens de Russische Revolutie van 1905 hetgeen ook weer leidde tot pogroms.

Het algemene beeld over de 19e eeuw luidt dan ook dat het Byzantijnse *symphonia*-idee en de praktijk van het *caesaropapisme*, die in Rusland reeds een extreme vorm hadden aangenomen, nog verder werden gecultiveerd. Juist omdat de kerk en de staat zo verweven waren, kon de Russische kerk geen antwoord formuleren op de feitelijke - grote - sociale problemen die in de Russische samenleving bestonden. Dit betekende dat de kerk in feite het contact met de gewone gelovigen had verloren, de intelligentsia van zich had ver-

Азии и Северного Кавказа официально установленных органов контроля не существовало.

Евреи находились в более сложной ситуации. С одной стороны, еврейское население сохраняло свою автономию в иерархии, попавшей в зависимость от государства. С другой стороны, еврейское население было подвержено сильнейшей русификации со стороны властей, которая также распространялась и на мусульман. Это проявлялось в обязательном использовании русского, польского или немецкого языка в еврейских школах. Евреем так же запрещалось селиться за пределами черты оседлости. Таким образом, самодержавие проводило дискриминирующую евреев политику. Учитывая значительную социальную напряженность, евреи часто становились «козлом отпущения»: власти практически не предпринимали мер для ограничения существовавшего в России антисемитизма. Напротив, власти иногда использовали антисемитизм в своих целях. На протяжении XIX в. социальная напряженность часто проявлялась в насилии против евреев, так называемых погромах. В некоторых случаях погромы даже поощрялись властью. Например, организация «Народная воля» характеризовалась властями как еврейский заговор. Эта тенденция нашла свое продолжение и в начале XX в., а именно о время революции 1905 г., что снова повлекло за собой погромы.

В общем и целом XIX в. можно дать следующее описание: византийская идея *симфонии* и *цезаропapизм* приняли в России экстремальные формы и продолжали культивироваться. Именно потому, что церковь и государство сплелись воедино, русская церковь не смогла дать ответ на существующие в обществе крупные социальные проблемы. Это означало, что церковь фактически утратила контакт с простыми верующими, отдалила от себя интеллигенцию и полностью отождествлялась с царским режимом. Эта политика имела отрицательные последствия и

vreemd en volledig werd geïdentificeerd met het tsaristisch regime. Ook had dit beleid negatieve gevolgen voor diverse niet-Russische en/of niet-orthodoxe minderheden in het Russische rijk.

★ **Wetenschappelijk staatsatheïsme: kerk en staat na de Russische revolutie**

De tsaristische overheid was niet in staat gebleken in te spelen op de alom aanwezige grote sociale ontevredenheid. Zij slaagde er evenmin in het land doeltreffend te moderniseren. Dit was een recept voor revolutie. Daarvan vonden er in 1917 niet één, maar twee plaats. In februari werd het tsaristische regime na een uit de hand gelopen broodoproer omvergeworpen en vervangen door een gematigde ‘voorlopige regering’. Mede omdat deze regering tijdens de Eerste Wereldoorlog wilde blijven doorvechten, en juist de deelname aan die oorlog weinig populair was, werd de voorlopige regering in oktober omvergeworpen door een radicale revolutionaire beweging: Lenins Bolsjewieken. Na enkele jaren burgeroorlog tegen tsaristische, zgn. Witte legers, bestendigde Lenins partij haar heerschappij. Het communisme was een radicale verlichtingsideologie die er vanuit ging dat het de geschiedenis aan zijn kant had. Bovendien betoogde het dat religie in een communistische heilstaat irrelevant zou zijn en zou verdwijnen. De praktijk was een andere: de Bolsjewieken zouden ondervinden dat regeren in Rusland tamelijk lastig was en dat de Communistische heilstaat maar niet gerealiseerd kon worden. Ook bleef religie voor veel mensen een belangrijke plaats in hun leven innemen. Al deze gebeurtenissen zouden grote invloed hebben op de relatie tussen kerk en staat en de vrijheid van religie.

Het doel van de voorlopige regering was om van Rusland uiteindelijk een volwaardige de-

для многочисленных нерусских и/или иностранных меньшинств Российской империи.

★ **Научный атеизм: церковь и государство после русской революции**

Царское правительство оказалось не в состоянии разрешить существующие социальные проблемы в разных слоях общества. Ему также не удалось целенаправленно модернизировать страну. И это не могло не привести к революции. А их было в 1917 г. даже две. В феврале, после хлебного восстания, царский режим был свергнут, а власть перешла к умеренному «Временному правительству». Поскольку это правительство выступало за продолжение участия России в Первой мировой войне, а война уже всем осточертела, то в октябре Временное правительство было свергнуто, и к власти пришла радикально-революционная партия большевиков во главе с Лениным. После нескольких лет Гражданской войны против царской, так называемой Белой армии, партия Ленина упрочила свою власть. Коммунизм был радикальной просветительской идеологией, исходящей из того, что история на стороне коммунизма, что религии в коммунистической утопии нет места и что она скоро исчезнет. Однако в жизни все обстояло иначе: большевики поняли, что управлять Россией довольно сложно и что коммунистическая утопия не может быть реализована. Для многих людей религия занимала важное место в их жизни. Все эти факторы имели большое влияние на отношения между церковью и государством и свободой вероисповедания.

Целью Временного правительства являлось превращение России в полноценную

mocratie te maken. Dit betekende dat nationale minderheden gegarandeerde rechten zouden moeten hebben en dat er vrijheid van Godsdienst zou moeten bestaan, die ook voor het eerst wettelijk werd vastgelegd. Naast de orthodoxe kerk zouden ook andere religieuze organisaties gelijke rechten moeten krijgen. Alle kerken zouden gelijk moeten worden en de invloed van de staat op de religie zou moeten worden ingeperkt. Dit betekende dat de functie van *Oberprokuror* werd afgeschaft en er een nieuw Ministerie voor Religie werd gevormd. De relatie van de staat tot de orthodoxe kerk en andere religieuze organisaties veranderde daarmee radicaal. Voor de orthodoxe kerk betekende het dat deze voor het eerst als een 'autonoom lichaam' door de staat werd gezien en haar eigen activiteiten zonder staatsbemoeienis kon regelen.

De orthodoxe kerk maakte van deze omstandigheden gebruik om een landelijke synode bijeen te roepen. Deze was samengesteld uit bisschoppen, priesters en leken, maar de bisschoppen beschikten - conform orthodoxe ecclesiologie - over de doorslaggevende stem. Een van de eerste besluiten van deze synode was het ambt van patriarch te herstellen. Enkele dagen voor de oktoberrevolutie, op 4 november, werd Tichon, de metropoliet van Moskou, gekozen tot patriarch.⁸ Daarmee kwam een einde aan een - in theologische zin - abnormale fase van de Russische kerkgeschiedenis.

Gegeven de korte periode waarin de voorlopige regering aan de macht was, de roerige periode waarin dit het geval was en de grote uitdagingen waar deze voor stond, waren de resultaten van de nieuwe godsdienstvrijheid voor religieuze organisaties in het algemeen

демократическую страну. Это означало получение гарантированных прав национальными меньшинствами и установление свободы вероисповедания, которая впервые должна была быть обеспечена законом. Наряду с православной церковью равные права получали и другие религиозные конфессии. Все церкви должны были стать равноправными, а влияние государства на религию должно было быть ограничено. Это означало, что должность Обер-прокурора отменялась, и создавалось новое Министерство религий. Отношение государства к православной церкви и другим религиозным организациям менялось кардинальным образом. Для православной церкви это означало, что она впервые в истории становилась «автономным органом» в государстве и могла вести свою деятельность без вмешательства государства.

Православная церковь использовала эти обстоятельства и созвала Всероссийский поместный собор. В его состав вошли архиереи, клирики и миряне, но архиереи были наделены - согласно православной экклесиологии - решающим правом голоса. Первым решением этого собора было восстановление Патриаршества. За несколько дней до Октябрьской революции, 4 ноября, митрополит Московский Тихон был избран патриархом.⁸ Это означало окончание - в теологическом смысле - аномального периода в истории русской церкви.

Поскольку Временное правительство было у власти недолго и в это бурное время должно было решить важные задачи, результаты только что провозглашенной свободы вероисповедания для религиозных организаций были, как правило, незначительны. Однако, как оказалось впоследствии, действия боль-

⁸ Voor 1918 gebruikte Rusland de Juliaanse kalender, omdat de orthodoxe kerk de door een Katholieke paus ingevoerde Gregoriaanse kalender niet erkende. De oktoberrevolutie vond plaats op 25 oktober in de Juliaanse kalender, hetgeen correspondeerde met 7 november in de Gregoriaanse kalender.

⁸ До 1918 г. Россия пользовалась Юлианским календарем, т.к. не признавала принятый католической церковью Григорианский календарь. Октябрьская революция произошла 25 октября по Юлианскому календарю, соответственно 7 ноября по Григорианскому календарю.

gering. Het handelen van het Bolsjewistische bewind zou invloedrijker blijken.

Waar tot 1917 de staatsmacht in Rusland altijd inherent verbonden was aan de orthodoxie, waren de nieuwe communistische machthebbers juist gekant tegen alle religie. Toch bestond er niet één antireligieuze lijn. De communisten waren verdeeld tussen ‘fundamentalisten’ en ‘pragmatici’. De eersten, voornamelijk partijpropagandisten en leden van de jeugdbeweging Komsomol’ stonden voor een harde lijn om religie uit te bannen. De pragmatici, met name binnen de veiligheidsdiensten, gingen ervan uit dat het gemakkelijker was om gelovigen onder controle te houden als zij zich in beperkte mate legaal konden organiseren. Deze beide visies tegenover religie zouden gedurende de Sovjetperiode in wisselende mate het overheidsbeleid bepalen.

Vanaf 1918 tot het einde van de Sovjet-Unie zouden religieuze organisaties en religie gecontroleerd worden door een reeks overheids- en partijorganen, waaronder de geheime politie, destijds de Tsjeka. Over het algemeen kunnen we spreken van subversief overheids-handelen en infiltratie gecombineerd met sterke antireligieuze propaganda. Aanvankelijk was dit vooral gericht tegen de voormalige officiële staatskerk, de Russisch-orthodoxe kerk. Hoewel alle overheidsaandacht zich concentreerde op de Russisch-orthodoxe kerk, waren er wel sporadische aanvallen door individuele antireligieuze activisten tegen andere religieuze organisaties.

De staat had het in eerste instantie vooral voorzien op de rijkdom en eigendommen van de orthodoxe kerk en de uitbanning van de kerk als invloedrijke organisatie. Op 23 januari 1918 werd de kerk de status van rechtspersoon ontnomen, waardoor deze niet langer eigendommen kon bezitten en religie in

шевистского правительства имели большее влияние.

Если до 1917 г. государственной власти были свойственны прочные связи с православием, то пришедшие к власти коммунисты яростно выступали против всех религий. Однако единой антирелигиозной линии не было. В рядах коммунистов произошло размежевание между «фундаменталистами» и «прагматиками». Первые, в число которых входили партийные пропагандисты и члены молодежного движения «Комсомол» выступали за жесткую линию полного запрета религии. Прагматики, в первую очередь из служб безопасности, исходили из того, что верующих проще контролировать, если они в ограниченной степени объединены в легальные организации. Эти оба подхода к религии с переменным успехом определяли политику режима по отношению к церкви на всем протяжении советской истории.

Начиная с 1918 г. и до распада Советского Союза религиозные организации и религия контролировались рядом правительственных и партийных органов, среди которых была и тайная полиция, или ЧК, как она тогда называлась. В целом, можно говорить о подрывной деятельности со стороны государства в сочетании с мощной антирелигиозной пропагандой. Вначале эта деятельность была направлена против бывшей официальной государственной церкви – Русской православной церкви. Хотя все внимание государства было приковано к Русской православной церкви, имели место и единичные нападки одиночных антирелигиозных активистов на другие религиозные организации.

Изначально государство нацелилось на богатства и владения православной церкви и ликвидацию церкви как влиятельной организации. Церковь потеряла статус юридического лица 23 января 1918 г., что означало лишение права иметь в собственности имущество и землю и невозможность преподавания урока Божьего в школах. Все

scholen kon onderwijzen. Alle kerkgebouwen gingen over in staatseigendom en werden ter beschikking gesteld aan gelovigen. Tegelijkertijd was er sprake van fysieke terreur tegen de orthodoxe geestelijkheid. Zo werd patriarch Tichon onder huisarrest geplaatst nadat hij de Bolsjewieken had geëxcommuniceerd vanwege de ontneming van de rechtspersoonlijkheid. Na Tichon volgden arrestaties van vele bisschoppen, priesters, monniken, nonnen, maar ook orthodoxe leken. Niet zelden werden zij ook vermoord.

In 1918 werd het beruchte decreet *‘aangaande gewetensvrijheid, en kerkelijke en geestelijke gemeenschappen’* uitgevaardigd. Aanvankelijk werd voorgesteld te bepalen dat religie een persoonlijke aangelegenheid was van iedere burger. Echter, op voorspraak van de Communistische leider Vladimir Lenin, werd dit veranderd in de vaststelling dat *‘De kerk van de staat gescheiden was’*. De praktijk was echter dat de kerk wel van de staat werd gescheiden, maar de staat niet van de kerk. Waar de orthodoxe kerk haar eerdere voorname positie verloor en niet langer op ondersteuning van staatswege kon rekenen, bemoeide de staat zich actief met de kerk en propageerde onomwonden atheïsme. Zo werden burgers aangemoedigd om niet langer religieuze feestdagen te vieren en religieuze ceremonies, zoals de doop, te vieren. Formeel heette het echter wel dat er vrijheid van religie bestond: die gold echter voor individuen, maar niet voor organisaties.

Zoals eerder genoemd waren dergelijke maatregelen vooral gericht tegen de orthodoxe kerk. Atheïstische propaganda beweerde aanvankelijk nog dat protestanten *‘hardwerkend en loyaal’* waren, en slechts *‘ontoereikend ideologisch waren toegerust’*. Ook moslims werden gezien als loyaal aan de Sovjetstaat. Het tiende partijcongres van 1921 nam een resolutie aan die opriep tot een alomvattend programma van antireligieuze propaganda. De overheid gaf dit beleid vorm aan de hand van twee pij-

zдания церквей перешли в собственность государства и были отданы в пользование верующим. Одновременно развернулся физический террор против православных духовных лиц. Так, патриарх Тихон был помещен под домашний арест за то, что он предал большевиков анафеме после того, как они лишили церковь статуса юридического лица. Далее последовали аресты епископов, попов, монахов и монахинь, а также православных мирян. Нередко их и убивали.

В 1918 г. был принят пресловутый «Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах». Изначально было предложено установить, что религия является частным делом каждого гражданина. Однако по ходатайству лидера коммунистов Владимира Ленина, была принята формулировка, что «церковь отделена от государства». В реальности церковь и в самом деле была отделена от государства, но государство не было отделено от церкви. Если православная церковь потеряла свое прежнее привилегированное положение и больше не могла рассчитывать на поддержку государства, то государство активно вмешивалось в церковные дела и откровенно пропагандировало атеизм. Так, поощрялось, если граждане не отмечали религиозные праздники и не совершали религиозные церемонии, такие как, например, крещение. Формально это называлось свободой вероисповедания, которая предоставлялась индивидуальным гражданам, но не обществам.

Как уже ранее упоминалось, подобные меры были прежде всего направлены против православной церкви. Вначале атеистическая пропаганда утверждала, что протестанты являются «трудолюбивыми и лояльными» и всего лишь «недостаточно идеологически подкованными». Мусульмане также считались лояльными советскому государству. X съезд партии в 1921 г. принял резолюцию, которая призывала к принятию всеохватывающей программы антирелигиозной пропаганды. Государство проводило эту полити-

lers: allereerst, een campagne om waardevolle eigendommen van de kerk te verkopen om daarmee de hongersnood die na de Russische burgeroorlog was ontstaan te stillen. Hoewel veel priesters best bereid waren hieraan mee te werken, stuitte de overheid op weerstand als het ging om gewijde liturgische voorwerpen. Dit gaf de overheid extra munitie om de kerk als onwelwillend en als tegenstander van de Sovjetmacht en het volk te kwalificeren. De tweede pijler was het verzwakken van de kerk door het aanmoedigen van een schisma. In mei 1922 stimuleerde de overheid dat een groep 'hervormers', geestelijken die ofwel idealist waren ofwel hun eigen carrière wilde bevorderen, een eigen religieuze institutie, genaamd 'Hervormde orthodoxe kerk', in het leven riepen. Deze kerk was veel volgzaamer. Zij toonde zich bereid een positieve houding tegenover de politieke en sociale doelen van het communisme aan te nemen. Zij konden dit doen omdat het leiderschap van de kerk op dat moment gevangen genomen zat. Hoewel een proces tegen patriarch Tichon werd verwacht, werd dit telkens uitgesteld. Op 26 juni 1923 werd Tichon plots vrijgelaten: hij vaardigde een verklaring uit dat hij niet langer een tegenstander was van het Sovjetbewind. In hoeverre hij tot deze verklaring gedwongen werd, blijft tot de dag van vandaag onduidelijk, maar velen twijfelen aan de waarachtigheid hiervan.

Tichons verklaring luidde een nieuwe fase van overheidsbeleid in: het doel werd nu de kerk van binnenuit te infiltreren en op deze manier de kerk onder controle te houden. Dat dit beleid veranderde had alles te maken met de constatering dat ondanks het antireligieuze beleid, vele Russen zich nog steeds als orthodox beschouwden. Na Tichons dood in 1925 werd de verkiezing van een nieuwe patriarch echter wel verboden. Tichon had in een testament drie plaatsvervangers genoemd, maar deze waren ofwel vermoord, ofwel gevangengenomen. Eén van deze plaatsvervangers,

ku in twee basisrichtingen: eerder was er een campagne voor de verkoop van kerkelijke waarden met het doel de hongersnood na de Russische burgeroorlog te stoppen. Veel priesters waren bereid hiernaaraan mee te werken, maar de overheid kreeg weerstand als het ging om heilige liturgische voorwerpen. Dit gaf de overheid extra munitie om de kerk als onwelwillend en als tegenstander van de Sovjetmacht en het volk te kwalificeren. De tweede pijler was het verzwakken van de kerk door het aanmoedigen van een schisma. In mei 1922 stimuleerde de overheid dat een groep 'hervormers', geestelijken die ofwel idealist waren ofwel hun eigen carrière wilde bevorderen, een eigen religieuze institutie, genaamd 'Hervormde orthodoxe kerk', in het leven riepen. Deze kerk was veel volgzaamer. Zij toonde zich bereid een positieve houding tegenover de politieke en sociale doelen van het communisme aan te nemen. Zij konden dit doen omdat het leiderschap van de kerk op dat moment gevangen genomen zat. Hoewel een proces tegen patriarch Tichon werd verwacht, werd dit telkens uitgesteld. Op 26 juni 1923 werd Tichon plots vrijgelaten: hij vaardigde een verklaring uit dat hij niet langer een tegenstander was van het Sovjetbewind. In hoeverre hij tot deze verklaring gedwongen werd, blijft tot de dag van vandaag onduidelijk, maar velen twijfelen aan de waarachtigheid hiervan.

ku in twee basisrichtingen: eerder was er een campagne voor de verkoop van kerkelijke waarden met het doel de hongersnood na de Russische burgeroorlog te stoppen. Veel priesters waren bereid hiernaaraan mee te werken, maar de overheid kreeg weerstand als het ging om heilige liturgische voorwerpen. Dit gaf de overheid extra munitie om de kerk als onwelwillend en als tegenstander van de Sovjetmacht en het volk te kwalificeren. De tweede pijler was het verzwakken van de kerk door het aanmoedigen van een schisma. In mei 1922 stimuleerde de overheid dat een groep 'hervormers', geestelijken die ofwel idealist waren ofwel hun eigen carrière wilde bevorderen, een eigen religieuze institutie, genaamd 'Hervormde orthodoxe kerk', in het leven riepen. Deze kerk was veel volgzaamer. Zij toonde zich bereid een positieve houding tegenover de politieke en sociale doelen van het communisme aan te nemen. Zij konden dit doen omdat het leiderschap van de kerk op dat moment gevangen genomen zat. Hoewel een proces tegen patriarch Tichon werd verwacht, werd dit telkens uitgesteld. Op 26 juni 1923 werd Tichon plots vrijgelaten: hij vaardigde een verklaring uit dat hij niet langer een tegenstander was van het Sovjetbewind. In hoeverre hij tot deze verklaring gedwongen werd, blijft tot de dag van vandaag onduidelijk, maar velen twijfelen aan de waarachtigheid hiervan.

Postscript Tichons verklaring luidde een nieuwe fase van overheidsbeleid in: het doel werd nu de kerk van binnenuit te infiltreren en op deze manier de kerk onder controle te houden. Dat dit beleid veranderde had alles te maken met de constatering dat ondanks het antireligieuze beleid, vele Russen zich nog steeds als orthodox beschouwden. Na Tichons dood in 1925 werd de verkiezing van een nieuwe patriarch echter wel verboden. Tichon had in een testament drie plaatsvervangers genoemd, maar deze waren ofwel vermoord, ofwel gevangengenomen. Eén van deze plaatsvervangers,

Postscript Tichons verklaring luidde een nieuwe fase van overheidsbeleid in: het doel werd nu de kerk van binnenuit te infiltreren en op deze manier de kerk onder controle te houden. Dat dit beleid veranderde had alles te maken met de constatering dat ondanks het antireligieuze beleid, vele Russen zich nog steeds als orthodox beschouwden. Na Tichons dood in 1925 werd de verkiezing van een nieuwe patriarch echter wel verboden. Tichon had in een testament drie plaatsvervangers genoemd, maar deze waren ofwel vermoord, ofwel gevangengenomen. Eén van deze plaatsvervangers,

had echter ook een soortgelijke lijst opgesteld. Daarop stond nog één prelaat die wel in vrijheid was: metropoliet Sergii. In 1927 verklaarde Sergii zich, net als Tichon, loyaal aan het Sovjetmoederland. Dit betekende echter niet dat ideologische aanvallen op de verminderingen: In 1925 was van overheidswege de zgn. *'Liga van Militante Atheïsten'* opgericht die actief poogde 'wetenschappelijk atheïsme' te propageren en religie naar de afvalhopen van de geschiedenis te verwijzen.

Vanaf 1925 werden ook de eerste echte vervolgingen en aanvallen op andere denominaties geïnitieerd. De officiële propaganda beweerde nu niet langer dat protestanten en bolsjewieken beide dezelfde sociale doelen nastreefden. In 1927 werden ook moslims slachtoffer van vervolging: de achterstelling van vrouwen in de islam werd hierbij gebruikt als stok om mee te slaan en om moslims in een kwaad daglicht te stellen. Vanaf 1928 werden ook moskeeën gesloten en werden geestelijken onder druk gezet zodat zij hun zielenzorg moesten staken.

In 1928 en 1929 werden er wetten ingevoerd waarbij geestelijken werden achtergesteld en hen diverse rechten werden ontnomen. In 1929 volgde ook de invoering van een definitieve wettelijke regeling waarin de verhoudingen tussen kerk en staat werden vastgesteld. De zgn. *Beslissing aangaande Religieuze Associaties* bleef, met enkele aanpassingen, van kracht tot 1990. Deze wet perkte de rechten van religieuze organisaties en gelovigen verder in. Voortaan zouden zij hun erediensten enkel kunnen houden in officieel geregistreerde gebouwen. Alle andere geloofsoefening werd illegaal gemaakt. Evangelisatie werd bijvoorbeeld verboden, net als religieus onderwijs, de publicatie en distributie van religieuze literatuur, gemeenschappelijke activiteiten van gelovigen en het inzamelen van geld voor diaconale taken. De belangrijkste regeling van deze wet was de invoering van het registratievereiste: om als religieuze organisatie te kunnen bestaan moest men zich bij de overheid

minalen alleen één priester, die nog was in vrijheid – metropoliet Sergii. In 1927 g. Sergii verklaarde net als Tichon, loyaal aan het Sovjetmoederland. Dit betekende echter niet dat ideologische aanvallen op de verminderingen: In 1925 was van overheidswege de zgn. *'Liga van Militante Atheïsten'* opgericht die actief poogde 'wetenschappelijk atheïsme' te propageren en religie naar de afvalhopen van de geschiedenis te verwijzen.

In 1925 g. werden ook de eerste echte vervolgingen en aanvallen op andere denominaties geïnitieerd. De officiële propaganda beweerde nu niet langer dat protestanten en bolsjewieken beide dezelfde sociale doelen nastreefden. In 1927 werden ook moslims slachtoffer van vervolging: de achterstelling van vrouwen in de islam werd hierbij gebruikt als stok om mee te slaan en om moslims in een kwaad daglicht te stellen. Vanaf 1928 werden ook moskeeën gesloten en werden geestelijken onder druk gezet zodat zij hun zielenzorg moesten staken.

In 1928 en 1929 g. werden er wetten ingevoerd waarbij geestelijken werden achtergesteld en hen diverse rechten werden ontnomen. In 1929 volgde ook de invoering van een definitieve wettelijke regeling waarin de verhoudingen tussen kerk en staat werden vastgesteld. De zgn. *Beslissing aangaande Religieuze Associaties* bleef, met enkele aanpassingen, van kracht tot 1990. Deze wet perkte de rechten van religieuze organisaties en gelovigen verder in. Voortaan zouden zij hun erediensten enkel kunnen houden in officieel geregistreerde gebouwen. Alle andere geloofsoefening werd illegaal gemaakt. Evangelisatie werd bijvoorbeeld verboden, net als religieus onderwijs, de publicatie en distributie van religieuze literatuur, gemeenschappelijke activiteiten van gelovigen en het inzamelen van geld voor diaconale taken. De belangrijkste regeling van deze wet was de invoering van het registratievereiste: om als religieuze organisatie te kunnen bestaan moest men zich bij de overheid

registreren. Registratie kon enkel verzocht worden door een groep van minstens 20 personen. Voor een succesvolle registratie was het ook noodzakelijk om een gebouw te verkrijgen waarin zij hun diensten konden houden. In de praktijk waren dit aanzienlijke administratieve hordes die het leven voor veel religieuze organisaties onmogelijk maakte: immers alle andere vormen van religieuze organisatie werd door de wet illegaal gemaakt.

частью этого постановления являлось требование регистрации: для основания и деятельности религиозного общества нужна была официальная регистрация властями. Для регистрации необходимо было подать заявление от группы в количестве не менее 20 человек. Для успешной регистрации требовалось получить здание для проведения богослужений. На практике эти требования являлись серьезными административными препонами, которые не позволяли многим религиозным обществам продолжить свою деятельность, ведь все остальные виды религиозных обществ были провозглашены нелегальными.

Het registratievereiste trof ook de Russisch-orthodoxe kerk extra hard: de wetgeving ondermijnde de kerkelijke organisatiestructuur. De aloude verhouding tussen priester en bisschop en een gemeente werd steeds moeilijker te handhaven. De Sovjet-wetgeving erkende in feite enkel groepen individuen het recht toe zich als religieuze organisatie te organiseren. Al met al leidt dit tot de conclusie dat, alhoewel er in de Sovjet-Unie ‘vrijheid van religie’ was - de grondwet van 1936 garandeerde deze zelfs! - deze alleen voor individuen bestond en dat het organisaties onmogelijk werd gemaakt te bestaan. Als we de Russisch-orthodoxe kerk als voorbeeld nemen, dan laten cijfers dit ook goed zien: waar er in 1914 honderd zestig bisschoppen waren in Rusland, waren er in 1943 nog maar drie! Van de meer dan 50.000 kerken waren er nog maar 500 over.

Требование регистрации также сильно ударило по Русской православной церкви: это требование подрывало всю церковно-организационную иерархию. Было все сложнее сохранять сложившиеся веками отношения между попами, епископами и общиной. Фактически советское законодательство признавало лишь право групп индивидуумов самоорганизовываться в религиозное общество. Все вышесказанное подводит к выводу, что хотя в Советском Союзе и была провозглашена свобода вероисповедания, – конституция 1936 г. даже гарантировала ее! – эта свобода была только для индивидуумов; для религиозных обществ дальнейшее существование было невозможным. Например, если взять Русскую православную церковь: из ста шестидесяти епископов в России в 1914 г. осталось к 1943 г. всего три, а количество церквей за тот же период сократилось с более пятидесяти тысяч до пятисот.

★ Van erkenning naar administratieve hindering: Vrijheid van religie tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog zou de situatie van religieuze organisaties in het algemeen, en van de Russisch-orthodoxe kerk in het bijzonder, sterk veranderen. Om te beginnen had de Sovjet-Unie in 1939 met Nazi-Duitsland

★ От признания до административных препон: свобода вероисповедания во время и после Второй мировой войны

Вторая мировая война сильно изменила положение религиозных обществ в общем и Русской православной церкви в частности. Еще до начала Второй мировой войны Советский Союз и нацистская Германия подписали так называемый Пакт Молото-

het zgn. Molotov-Ribbentroppact afgesloten, waarin de regio tussen beide totalitair geleide grootmachten onderling werd verdeeld. Op grond van deze overeenkomst werden aanzienlijke gebieden geannexeerd: de Baltische staten, West-Oekraïne en West-Wit-Rusland. In deze gebieden waren er nog regulier functionerende kerken, en in totaal 20 miljoen Christenen. Dit alles betekende een einde aan vervolging van individuele gelovigen. De bestaande wetgeving bleef echter wel van kracht en, hoewel antireligieuze propaganda verminderde, werd deze nooit geheel gestopt. Wel volgde er in de nieuw geannexeerde gebieden vervolging van religieuze organisaties die sterk nationaal georiënteerd waren, zoals de Oekraïense Grieks-katholieke kerk.

De Duitse inval in de Sovjet-Unie van 1941 betekende een verdere verandering: eerder dan Jozef Stalin riep metropoliet Sergii het volk al op het Moederland te verdedigen. De kerk zamelde onder de gelovigen zelfs geld in om daarmee wapenaankopen voor het Rode Leger te financieren. Met deze middelen werden onder andere een pantserbataljon (vernoemd naar Dmitri Donskoj) en een vliegersesquadron (vernoemd naar Alexandr Nevski) betaald. Tijdens wat het Sovjetbewind de *‘Grote Vaderlandse Oorlog’* noemde, zochten de machthebbers expliciet de verbinding met het roemruchte Russische verleden, en steun van de Russisch-orthodoxe kerk kon daar alleen maar bij helpen. Het kwam dan ook al snel tot een *modus vivendi* tussen de orthodoxe kerk en de overheid: in ruil voor steun aan de oorlogsinspanningen van de Sovjet-Unie werd de kerk in staat gesteld voort te bestaan. Een nieuwe *‘Raad aangaande de zaken van de Russisch-orthodoxe kerk’* (1943) en *‘Raad aangaande de zaken van religieuze culten’* (1944) werden opgericht om de nieuwe kerk-staat-verhouding in goede banen te leiden. De kerk kreeg nu het recht om weer een patriarch te verkiezen en een centrale bestuursapparaat

ва-Риббентропа, по которому были разделены территории, находящиеся между двумя этими странами с диктаторами у власти. По этому Пакту были аннексированы значительные области: государства Прибалтики, Западная Украина и Западная Белоруссия. В этих областях находились регулярно действующие церкви и проживали 20 миллионов христиан. Все это означало окончание преследования верующих индивидуумов. Однако продолжало действовать существующее законодательство, и хотя и наблюдалось ослабление антирелигиозной пропаганды, но нельзя говорить о ее полном прекращении в этот период. Зато во вновь присоединенных областях началось преследование религиозных обществ, имеющих ярко выраженный национальный характер, как, например, Украинской греко-католической церкви.

Нападение Германии на Советский Союз в 1941 г. означало дальнейшие изменения: раньше И.В. Сталина к народу с призывом защитить Родину обратился митрополит Сергей. Церковь даже начала среди верующих сбор средств для закупки вооружений для Красной армии. На эти средства были созданы танковая колонна «Дмитрий Донской» и авиационная эскадрилья «Александр Невский». Во время (как ее называла советская власть) Великой Отечественной войны, находящаяся у власти верхушка намеренно искала точки соприкосновения с примерами из славного российского прошлого, а помощь Русской православной церкви могла ей в этом помочь. Поэтому довольно быстро был достигнут *modus vivendi* между государством и православной церковью: в обмен на поддержку военных действий церковь получила возможность продолжить свое существование. На вновь созданные Совет по делам Русской православной церкви (1943) и Совет по делам религиозных культов (1944) возлагались задачи по осуществлению взаимодействия между государством и религиозными, в том числе и православными, обществами. Православная церковь получила право избрания патриарха и создания своего центрального административного орга-

op te richten. Overigens werd aan de juridische basis niets veranderd: de wetgeving uit 1929 bleef van kracht. Wel konden er ook weer kerken, kloosters en seminaries geopend worden en kon er weer religieuze literatuur gedrukt worden. Ook andere religieuze organisaties verkregen soortgelijke concessies. De staat had de Russisch-orthodoxe kerk en andere organisaties simpelweg nodig tijdens de oorlog: in ruil voor het ondersteunen van de oorlog konden religieuze organisaties dus voortbestaan. Antireligieuze propaganda werd tijdens de oorlog tijdelijk gestopt, maar toen in 1944 duidelijk werd dat de overwinning op Nazi-Duitsland zeker was werd deze weer opgestart. De toenadering werd echter nooit geheel beëindigd.

Na de Tweede Wereldoorlog keerden de tijden van harde vervolging van alle religieuze organisaties niet meer terug. Gelovigen bleven in de Sovjet-Unie achtergesteld en religieuze organisaties werd het leven moeilijk gemaakt met pesterijen en administratieve maatregelen. De religieuze organisaties die tijdens de oorlog hun steun aan de oorlogsinspanningen hadden gegeven konden wel bovengronds blijven functioneren. Ook gebruikte het Sovjetregime de Russisch-orthodoxe kerk om zijn hegemonie over Oost-Europa te vestigen. Zo werd de kerk te verstaan gegeven dat deze invloed moest uitoefenen op Oost-Europese broederkerken (bijvoorbeeld in Roemenië, Bulgarije en Servië). Het was nog altijd beter dat deze beïnvloed werden door een vanuit Moskou gecontroleerde kerk, dan dat deze zich volledig tegen de Sovjet-heerschappij zouden keren. Dergelijke politiek leidde ook tot een verbod op de Oekraïense Grieks-katholieke kerk in 1946, die gedwongen werd te fuseren met de Russisch-orthodoxe kerk. Dit verbod was tweeledig: aan de ene kant was de Oekraïense Grieks-katholieke kerk een bolwerk van Oekraïens nationalisme, aan de andere kant was deze onderdeel van de rooms-katholieke kerk en dus onderworpen aan een ecclesiaal gezag van Rome. Het eerste bemoeilijkte de consolidatie van Sovjet-heer-

на. Впрочем, юридическая основа не изменилась: все также продолжало действовать постановление 1929 г. В этот период начали снова открываться церкви, монастыри и семинарии, также было разрешено издавать религиозную литературу. Религиозные общества других вероисповеданий получили похожие послабления. Государство просто нуждалось в Русской православной церкви и других религиозных обществах: в обмен на помощь в военных действиях религиозным обществам разрешили продолжить их существование. Антирелигиозная пропаганда во время войны временно прекратилась, но когда в 1944 г. стало ясно, что нацистская Германия будет повержена, она была снова возобновлена. Сближение, однако, более никогда не было отменено полностью.

После окончания Второй мировой войны времена жестоких гонений, которым подверглись все религиозные общества, канули в лету. Хотя права верующих в Советском Союзе и попирались и существование религиозных обществ осложнялось разнообразными бюрократическими препонами, религиозные общества, оказавшие в военное время стране поддержку и внесшие свою лепту в победу, могли продолжать действовать легально. Также Русская православная церковь использовалась советским режимом для установления его гегемонии в Восточной Европе. Так, православной церкви дали понять, что она может оказывать влияние на братские православные церкви в Восточной Европе, например в Румынии, Болгарии и Сербии. В данной ситуации лучше было быть под влиянием церкви, контролируемой Москвой, чем быть в полной конфронтации с советским режимом. Подобная политика также привела к запрету Украинской греко-католической церкви в 1946 г., которая была вынуждена воссоединиться с Русской православной церковью. Этот запрет имел двоякое воздействие: с одной стороны Украинская греко-католическая церковь была оплотом украинского национализма, что мешало консолидации советского господства на Западной Украине, а с другой – подчинялась Римско-католиче-

schappij in West-Oekraïne, de tweede werd de nieuwe zondebok in Sovjet-propaganda; het Vaticaan werd aangewezen als een van de hoofdsamenzweerders tegen de Sovjet-Unie. Tegen 1948 werden joden ook toegevoegd aan de lijst van samenzweerders tegen de Sovjet-Unie en volgde een verbod op alle joodse maatschappelijke organisaties en op publicaties in de Jiddische taal. Dergelijke religieuze organisaties, of deze nu joods, christelijk of islamitisch waren, werden aangewezen als instrumenten van westers imperialisme dat uitsluitend ten doel had de Sovjet heerschappij en het communisme te vernietigen.

Na de dood van Jozef Stalin in 1953 veranderde de situatie voor gelovigen en religieuze organisaties nogmaals: na een korte periode van machtsstrijd tussen diverse hooggeplaatste figuren in de Sovjet-hiërarchie kwam Nikita Chroesjtsjov al snel als sterkste bovendrijven. Om zijn macht te versterken zette Chroesjtsjov de politiek van de-destalinisatie in. Veel wat misgegaan was, werd geweten aan de persoonlijkheidscultus van de overleden leider. Daaraan werd een relatief liberale politiek ten aanzien van culturele uitingen gekoppeld: in de literatuur was bijvoorbeeld meer mogelijk dan voorheen. Ook kwam er openheid over sommige aspecten van de grote terreur in de Sovjet-Unie in de jaren '30. De periode staat dan ook wel bekend als Chroesjtsjovs dooi.

Deze dooi strekte zich echter niet uit tot het gebied van de religie. Chroesjtsjov hield er uitgesproken antireligieuze opvattingen op na. Hij zette dan ook een nieuwe episode van kerkvervolgingen in. Hierbij was van belang dat alle privileges die kerken sinds de Tweede Wereldoorlog hadden gekregen naar de letter van de wetgeving van 1929 - die nog steeds van kracht was - illegaal waren. De Sovjet-Unie maakte in deze periode vooral gebruik van administratieve middelen om religieuze organisaties het leven moeilijk te maken. Aldus werden parochies, kloosters, en seminaries gesloten en werden te actieve geestelijken ge-

ской церкви, а значит, и Ватикану, который был объявлен советской пропагандой новым «козлом отпущения». По мнению Советов, Ватикан стоял во главе заговора против Советского Союза. К 1948 г. к списку заговорщиков против СССР были добавлены и евреи, после чего были запрещены все еврейские общественные организации и издания на идише. Подобные религиозные общества, вне зависимости от того, были ли они еврейскими, христианскими или мусульманскими, были заклеены как инструменты западного империализма, который имел целью уничтожение советского господства и коммунизма.

После смерти Иосифа Сталина в 1953 г. положение верующих и религиозных обществ снова изменилось: после короткого периода борьбы за власть между некоторыми высокопоставленными лицами в советской иерархии к власти довольно быстро пришел Никита Хрущев. Для укрепления собственной власти Хрущев приступил к десталинизации. Многие ошибки и перекосы в прошлом приписывались культу личности умершего лидера. Десталинизация означала и относительно либеральный курс в отношении деятелей культуры. В литературе разрешалось затрагивать гораздо больше тем, чем ранее. Также стало возможным открыто обсуждать Великий террор в СССР в 30-е гг. Этот период стал известен в истории как «хрущевская оттепель».

Однако эта оттепель не коснулась религиозных вопросов. Хрущев имел ярко выраженное отрицательное отношение к религии. Именно при нем начались новые гонения на церковь. В этот период все привилегии, полученные различными конфессиями во время Второй мировой войны, были признаны нелегальными и нарушающими Постановление 1929 г., которое все еще было действительно. Советская власть использовала в этот период прежде всего административные методы для затруднения деятельности религиозных обществ. Так, были закрыты приходы, монастыри и семинарии. Слишком активные священнослужители были

dwongen hun activiteiten te staken. Het intensief gebruikte registratievereiste diende echter vooral als een bureaucratisch middel om paal en perk te stellen aan religieuze organisaties. Uiteraard was er ook opnieuw een uitgebreide atheïstische propagandacampagne.

Tegelijkertijd met deze hernieuwde antireligieuze campagne vond er ook intensieve infiltratie van religieuze organisaties plaats door de geheime politie, de KGB. De inlichtingendienst infiltreerde seminaries. Bovendien waren vele priesters, maar ook bisschoppen heimelijk informant of zelfs KGB-medewerker. Zodoende verkreeg de staat zijn ogen en oren in de Russisch-orthodoxe kerk, de grootste religieuze organisatie binnen de Sovjet-Unie. Ook andere religieuze organisaties vielen ten prooi aan dit beleid.

Toch waren kerken niet geheel nutteloos voor het Chroesjtsjov-regime: met name de Russisch-orthodoxe kerk werd gebruikt als een instrument voor het buitenlands beleid. In contacten met kerken in het kader van de oecumenische beweging, zoals in de Wereldraad van Kerken, diende de orthodoxe kerk toch vooral de vermeende vreedzame bedoelingen van de Sovjet-Unie te benadrukken. De hoop was dat kerken in het Westen dit in hun eigen land zouden propageren en daarmee een intern tegenwicht zouden gaan vormen tegen de Koude Oorlogspolitiek- en retoriek van hun regeringen.

Chroesjtsjov had een duidelijke stijl: hij was grillig, maar wist ook waar hij heen wilde. Met zijn politiek, die onder andere gericht was op hervormingen van de Sovjet-landbouw, maakte hij niet overal vrienden. Een combinatie van ontevreden partijbonzen, mislukkingen in het buitenlandbeleid en gefaalde landbouwherlevingen maakten dat een deel van het partijestablishment zich tegen Chroesjtsjov keerde. Deze wisten, onder aanvoering van Leonid Brezjnev, Chroesjtsjov af te zetten op 15 okto-

вынуждены прекратить свою деятельность. Стало интенсивно применяться требование регистрации религиозных обществ как средство ограничения отдельных религиозных общин. Нельзя не упомянуть, что все это снова сопровождалось широкой атеистической пропагандистской кампанией.

Одновременно с этой антирелигиозной кампанией имела место интенсивная инфильтрация в религиозные общества агентов секретной полиции, КГБ. Служба госбезопасности имела своих агентов в семинариях. Кроме того, не только рядовые священники, но даже и епископы православной церкви были секретными информантами или даже сотрудниками КГБ. Таким образом государство могло контролировать Русскую православную церковь, крупнейшее религиозное общество в СССР. Жертвой этой политики также стали и другие конфессии.

И все же конфессии приносили пользу хрущевскому режиму: прежде всего Русская православная церковь была инструментов проведения внешней политики. В своих контактах с другими церквями в рамках экуменического движения, например во Всемирном Совете Церквей, Русская православная церковь должна была подчеркивать, прежде всего, предполагаемые мирные намерения Советского Союза. Ставка делалась на то, что церкви на Западе будут также их пропагандировать, создавая таким образом внутренний противовес политике и риторике холодной войны своих правительств.

У Хрущева был понятный стиль: несмотря на свою взбалмошность, он знал, чего хотел добиться. Его политика, помимо прочего направленная на реформы в советском сельском хозяйстве, вызывала недовольство. Сочетание недовольства партийной верхушки, неудачи во внешней политике и неудавшиеся реформы сельского хозяйства привели к тому, что часть партийной элиты выступила против Хрущева. Под руководством Леонида Брежнева этим партийным

ber 1964. De coup tegen Chroesjtsjov luidde een nieuwe fase van de Sovjetgeschiedenis in. Brezjnef c.s. waren in feite conservatieve partijbonzen, die niet zo zeer vanwege een groots revolutionair engagement de macht wilden bezitten, maar vooral om de vele privileges die zij als establishment hadden te kunnen behouden. Het leiderschap in deze periode liet zich dan ook niet kennen door grootse hervormingen of politieke avonturen. Dit liet onverlet dat hervormingen wel nodig waren: de industrie was hopeloos verouderd en inefficiënt. Dit trok een zware wissel op een economie die voornamelijk op zware industrie gebaseerd was. Het ging dus steeds slechter met de Sovjet-Unie, terwijl de gerontocratische leiders niet in staat en te onwelwillend waren daar iets aan te veranderen. De Sovjet-economie stageneerde daarom zeer sterk.

De behoudende en stationaire koers van het Sovjet-leiderschap onder Brezjnef vertaalde zich ook naar een veranderde houding ten opzichte van religie. Het was inmiddels wel duidelijk geworden dat religie niet uit de samenleving kon worden verwijderd en dat iedere poging om dat te doen zou falen. Het Brezjnef-regime legde zich er daarom bij neer dat religie en religieuze organisaties onderdeel zouden blijven uitmaken van de Sovjetmaatschappij. Het was niet dat deze constatering hen erg verheugde, maar het was vooral een pragmatische gedachtegang. Deze nieuwe houding vertaalde zich in een vermindering van antireligieuze acties van staatswege. Antireligieuze propaganda bleef wel bestaan, maar veranderde van toon: in maart 1965 publiceerde de redactie van het tijdschrift *Na-oeka i Religija* (Wetenschap en Religie), dat gewijd was aan atheïstische propaganda, een commentaar waarin weliswaar werd aangegeven dat wetenschap had aangetoond dat religieuzen het niet bij het juiste eind hadden, maar dat dat nog niet betekende dat gelovigen konden worden weggezet als ‘afwijkend individu’ of ‘schurk’, zoals voorheen het geval was. Het ging immers om loyale burgers die respect

debeten удались 15 октября 1964 г. сместить Хрущева. Заговор против Хрущева означал начало нового периода советской истории. Брежнев сотоварищи по своей сути были консервативной партийной элитой, которые стремились к власти не ради великих революционных идеалов, а ради многих привилегий, которыми они как номенклатура могли пользоваться. В этот период истории государственно-партийное руководство не отличилось ни проведением крупных реформ, ни участием в политических авантюрах. Реформы же были очень необходимы: промышленность безнадежно устарела и работала неэффективно, что влияло на всю экономику, основанную прежде всего на тяжелой промышленности. Поэтому ситуация в Советском Союзе постоянно ухудшалась, в то время как геронтократы у власти не могли и не хотели что-то изменить. Поэтому в советской экономике начался застой.

Этот консервативный и стабильный курс советского руководства в эпоху Брежнева нашел свое отражение и в изменившемся отношении к религии. К этому времени уже стало ясно, что религию невозможно изжить из общественной жизни и что каждая попытка сделать это потерпит фиаско. Поэтому брежневский режим признал, что религия и религиозные общества будут продолжать оставаться неотъемлемой частью советской системы. Не то чтобы партийная верхушка была рада констатации этой ситуации. Скорее, это был прагматический подход к сложившимся реалиям. Это новое отношение выражалось в ослаблении антирелигиозной деятельности государства. Антирелигиозная пропаганда продолжала существовать, но тон ее изменился. В марте 1965 г. редакция журнала «Наука и религия», издаваемого Союзом воинствующих безбожников, опубликовала статью, в которой сообщалось, что хотя наука и доказала неправоту верующих, но это не означало, что к верующим надо относиться как к индивидуумам с отклонениями или как к подделкам, как это было раньше. Теперь верующие считались лояльными гражданами, заслуживающими уважения, даже несмотря

verdienden, ondanks hun achterhaalde denkbeelden. De redactie betoogde dat het noodzakelijk was om de dialoog aan te gaan met deze mensen. Het regime hield dus wel vast aan het idee dat religie overbodig was - en eigenlijk uit de samenleving diende te verdwijnen - maar dat dit niet direct met dwangmiddelen en onderdrukking behoorde te gebeuren.

Het Breznev-regime liet zich vooral leiden door de gedachte dat religie als het ware verdrongen zou moeten worden tot een bijrol in de samenleving. Een van de manieren om dit te doen was door een voorkeur te hebben voor matig geëngageerde geestelijken en passieve gelovigen. Dus, vervolging van gelovigen werd weliswaar verminderd, maar een geestelijke die zich al te actief inzette kreeg wel - veelal administratieve - problemen. Ten aanzien van gewone gelovigen was het zo dat wie oud of lager opgeleid was weinig problemen ondervond als hij of zij actief deelnam aan het geloofsleven. Maar, wie jong was, goed opgeleid of belangrijke bestuurlijke functies had, kreeg hiertoe geen ruimte: in dat geval verloor men zijn baan, werden kinderen onder verscherpt toezicht gesteld of waren er andere pesterijen van overheidswege. Uiteraard waren activiteiten als het produceren en verspreiden van religieuze literatuur of het organiseren van religieuze scholing voor kinderen uit den boze. De kerken zaten in deze perioden dan ook veelal vol met oudere - door de bevolkingsopbouw van de Sovjet-Unie - vrouwen.

Voor al deze maatregelen kon gebruik worden gemaakt van bestaande wetgeving. Deze werd in 1975 aangepast, zodat diverse maatregelen die bij wijze van bestuurlijke maatregelen waren ingevoerd ook in de wet werden opgenomen. Zo legde de gewijzigde wet aangaande religieuze organisaties de competenties van de Raad aangaande Religieuze Zaken vast in de wet. Ook maakte de wet het moeilijker voor religieuze organisaties zichzelf te registreren: waar dit voorheen een aangelegenheid was

na их отсталые взгляды. Редакция выступала за необходимость диалога с верующими. Таким образом, режим придерживался идеи ненужности религии и необходимости искоренения ее из общества, но не средствами насилия и притеснения.

Брежневский режим прежде всего руководствовался идеей вытеснения религии, которой в обществе отводилась второстепенная роль. Одним из способов достижения этой цели было создание благоприятного режима для посредственных священнослужителей и пассивных верующих. Так, преследования верующих практически сошли на нет, но активным священнослужителям грозили неприятности, в большинстве своем административного характера. Если говорить об обычных верующих, то к пожилым или малообразованным верующим, активно участвующим в жизни общины, претензий не было. Но третирование государством молодых высокообразованных верующих и верующих, занимающих важные посты в церковной иерархии, продолжалось. Они могли потерять работу, а дети их находились под строгим наблюдением государственных структур. Естественно, и речи не могло быть об издании и распространении религиозной литературы или организации религиозных школ для молодежи. В этот период церкви были переполнены пожилыми прихожанами, а чаще прихожанками, что отражало демографический состав населения Советского Союза.

Все эти меры основывались на существующем законодательстве. Оно было изменено в 1975 г. с тем, чтобы включить в него многочисленные меры, введенные постановлениями и резолюциями. Так, изменившийся закон о религиозных обществах закреплял в законодательстве компетенции Совета по делам религий. По этому закону усложнились правила регистрации религиозных обществ: если раньше регистрацией занимался местный Совет, то теперь регистра-

van de lokale Sovjet (gemeenteraad), behoorde dit nu volledig tot het mandaat van de Raad aangaande Religieuze Zaken. Daarmee verdween lokale ruimte om soepel met de wet om te gaan, want de raad hield vast aan een strikte uitleg van de wet.

★ *Perestrojka*: Vrijheid van religie in de Sovjet-Unie

De vraag naar wezenlijke veranderingen aan het Sovjetsysteem was ondertussen niet afgenomen. De machthebbers lieten zich echter vooral kennen door inertie: ondertussen kraakte het economische systeem in al zijn voegen en lieten de vele dissidenten, zowel mensenrechten als nationalistische, maar zeker ook religieuze dissidenten, die gevangen zaten zien dat het Sovjetsysteem zeker niet door iedereen met enthousiasme werd gezien. Brezjnef overleed in 1982. Zijn opvolger, Jori Andropov, het voormalig hoofd van de KGB, poogde als eerste voorzichtige hervormingen in te voeren. Deze richtten zich met name op de economie en de effectiviteit van het overheidsbestuur. Toen Andropov aantrad, was hij reeds 68 jaar, en zijn gezondheid liet te wensen over. De laatste paar maanden van zijn leven - en leiderschap - bracht hij vanwege nierfalen dan ook door in het ziekenhuis. Van echte hervormingen kwam dan ook weinig terecht. Andropov overleed na nog geen anderhalf jaar Sovjetleider geweest te zijn. Diens opvolger, Konstantin Tjsernjenko was al stervende aan long- en hartklachten toen hij tot partijleider uitgeroepen werd. Hij hield het net iets langer dan een jaar vol voordat ook hij overleed. Ondertussen werd de noodzaak voor hervormingen steeds duidelijker.

Met het idee dat ‘iets’ beter was dan ‘niets’ werd de jonge Michail Gorbatsjov benoemd tot partijleider van de Sovjet-Unie. Gorbatsjov was reeds Andropovs protegé geweest. Gorbatsjov bleek dynamisch en was vastbesloten om met hervormingen de Sovjet-Unie en het communistische systeem te redden. Daarvoor

ция проводилась в Совете по делам религий. Если в местных Советах еще была возможность гибкой интерпретации закона, то Совет строго следовал каждой его букве.

★ Перестройка: свобода вероисповедания в Советском Союзе

Проблема коренных изменений в советской системе продолжала стоять на повестке дня. Власти продолжали управлять страной по инерции, а тем временем экономическая система трещала по швам, а количество сидящих в тюрьмах диссидентов как правозащитного, так и националистического и, конечно, религиозного толка, говорило о том, что довольно многие относятся к советской системе без надлежащего энтузиазма. Брежнев скончался в 1982 г. Его преемник Юрий Андропов, бывший председатель КГБ, пытался провести первые робкие реформы в области экономики и государственного управления. Когда Андропов стал генсеком, ему уже было 68 лет, а здоровье оставляло желать лучшего. Из-за почечной недостаточности он провел последние месяцы своей жизни и своего лидерства в больницах. До настоящих реформ дело так и не дошло. Андропов скончался, не пробыв у власти даже полутора лет. Его преемник, Константин Черненко, уже находился в предсмертном состоянии, когда был провозглашен лидером партии. Через год с небольшим и он скончался. Тем временем все отчетливее становилось, что необходимы реформы.

По принципу «лучше что-то, чем совсем ничего» лидером партии в СССР стал молодой Михаил Горбачев. Горбачев был андроповским протеже. Он отличался динамизмом и был решительно настроен провести реформы в Советском Союзе и спасти коммунистическую систему. Для этого было необходимо

was het nodig de Sovjeteconomie te hervormen, de politiek van *perestrojka* (reconstructie/hervorming). Om deze hervorming te doen slagen was het volgens Gorbatsjov nodig dat de Communistische Partij, bedrijfsleiders en andere leidende figuren door de bevolking moesten kunnen worden bekritiseerd. Ook diende de Communistische Partij haar band met de bevolking te versterken. De partij moest uiteindelijk ook door middel van verkiezingen een nieuw mandaat verkrijgen. Uiteraard zou dit niet van de een op de andere dag gaan. Wat er in ieder geval nodig was, was een politiek waarbij het mogelijk was te praten over alles dat in de Sovjet-Unie mis ging. De politiek van *Glasnost* (openheid) was geboren.

Onderdeel van deze politieke aardverschuiving was een nieuwe houding tussen het regime en religieuze organisaties. Nadat Gorbatsjov in 1985 zijn politiek bekendmaakte leek het er aanvankelijk helemaal niet op dat er op het gebied van religie ook een koerswijziging zou komen. In 1986 toonde Gorbatsjov zich nog geheel een communistisch leider die wars was van ieder religieuze uiting. Zo liet hij zich in 1986 nog ontvallen dat hij een strijd hiertegen in Centraal Azië voorstond. De enige verandering die waar te nemen viel was dat Gorbatsjov diverse dissidenten uit gevangenschap vrijliet. Onder hen waren ook religieuze dissidenten. Vanaf december 1986 viel er echter een voorzichtige omwenteling waar te nemen: prominente intellectuelen begonnen in hun publicaties op te roepen tot een (gedeeltelijke) rehabilitatie van religie, of bestempelde religie als een '*gezond maatschappelijk fenomeen*'. Enkele jaren eerder waren zulke uitingen ondenkbaar geweest!

In 1988 ontving Gorbatsjov de patriarch Pimen van Moskou en leden van de synode van de orthodoxe kerk in een formeel ontvangst. De kentering in het beleid werd zodoende steeds duidelijker. Datzelfde jaar was ook het 1000ste jubileum van de bekering van Vladimir tot het christendom. Deze gebeurtenis kon

proven de reformaten in de economie, politiek perestrojki. По мнению Горбачева, для того чтобы обеспечить успех реформ, было необходимо, чтобы население могло критиковать КПСС, руководителей предприятий и других руководящих деятелей. Также было необходимо, чтобы КПСС вновь установила связь с населением, причем конечной целью являлось получение мандата избирателей на выборах. Естественно, такие перемены не могли произойти быстро. А главное, была необходима политика, при которой становилось возможным открытое обсуждение всех черных страниц советской истории. Так родилась политика гласности.

Частью этого процесса перемен стало новое отношение режима к религиозным обществам. После провозглашения Горбачевым в 1985 г. своего политического курса, изначально ничто не указывало на то, что отношение к религии изменится. В 1986 г. Горбачев был еще типичным генсеком, которому претили любые выражения религиозности. Так, в 1986 г. у него сорвалось с языка, что он поддерживает борьбу с ними в Средней Азии. Единственная перемена, которую в это время можно констатировать, это амнистия диссидентам различного толка. Среди них были и религиозные диссиденты. С декабря 1986 г. можно наблюдать осторожные перемены: известные интеллектуалы в своих статьях начали призывать к (частичной) реабилитации религии или называли религию «здоровым общественным явлением». Такие заявления еще несколько лет назад были немыслимы!

В 1988 г. Горбачев официально принял патриарха Московского Пимена и членов Синода православной церкви. Так, становилось все яснее изменение политического курса. В том же самом году отмечался тысячелетний юбилей принятия христианства князем Владимиром. По этому поводу пра-

door de orthodoxe kerk gevierd worden in officiële festiviteiten. Ook de Sovjet-media berichtten over deze gebeurtenissen. Het toonde aan dat de kerk nu door de overheid werd geaccepteerd als maatschappelijk fenomeen en dat religie niet langer werd gezien als een aangelegenheid die uitsluitend privé was. Als grootste religieuze organisatie had de Russisch-orthodoxe kerk het meeste profijt van deze kentering. Maar ook andere religieuze instituties, zoals de Georgisch-orthodoxe kerk, konden al snel kerken heropenen, seminaries oprichten en bijbels drukken en verspreiden. Toch beperkte dit alles zich nog tot belangrijke grote stromingen. Kleine religieuze groeperingen zoals joden of de Hare Krishna hadden nog weinig profijt.

De liberalisering inzake religie ging steeds verder: tegen het einde van 1988 werd bijvoorbeeld de Kathedraal van Vilnius teruggegeven aan de rooms-katholieke kerk en had de Hare Krishna-beweging legaliteit verkregen. In December 1989 werd zelfs de Oekraïense Grieks-katholieke kerk opnieuw legaal. Dit alles ging hand in hand met een wederopleving van Oekraïens nationalisme. Al snel ontstond er ook discussie over de relegalisering van nationale orthodoxe kerken in bijvoorbeeld Wit-Rusland en Oekraïne. Zulke kerken waren opgericht na de Russische revolutie, maar na de winst van de Bolsjewieken in de Russische burgeroorlog ontbonden en verboden. Ook voor moslims en joden was de nieuwe houding ten opzichte van religie merkbaar. Voor moslims duurde het enigszins langer dan voor andere religieuze bewegingen. Dit had deels te maken gehad met ontwikkelingen in buurland Iran: daar hadden nadat in 1979 de Sjah in een revolutie was afgezet, radicale Islamitische geestelijken de macht gegrepen. In de Sovjet-Unie heerste de angst dat dit in de gehele islamitische wereld, inclusief op de Kaukasus en in Centraal-Azië, navolging zou krijgen. Dit werd versterkt door de Sovjetinterventie in Afghanistan (1979-1989): De Sovjet-Unie was haar buurland binnengeval-

вославной церкви разрешалось устроить официальные торжества. Также и советские СМИ вели репортаж об этих событиях. Было налицо, что церковь была признана государством как общественное явление и что религия больше не считалась явлением исключительно частной жизни. В результате происшедших перемен РПЦ как наикрупнейшая конфессия получила наибольшие преимущества. Но эти перемены коснулись и других конфессий, например, Грузинская православная церковь, наконец, смогла вновь обеспечить прихожанам доступ к церквям, открыть семинарии, печатать и распространять Библию. Однако перемены коснулись только крупных конфессий. Малые религиозные конфессии, к примеру, иудеи или Харе Кришна, пока таких преимуществ не получили.

Либерализация отношения к религии продолжалась: например, к концу 1988 г. Кафедральный собор Вильнюса был возвращен Римско-католической церкви, а движение Харе Кришна стало легальным. Даже Украинская греко-католическая церковь смогла в декабре 1989 г. выйти из подполья. Этот процесс происходил наряду с возрождением украинского национализма. Довольно быстро начались споры о повторном узаконении национальных православных церквей, например, в Белоруссии и Украине. Эти церкви были созданы после российской революции, но после победы большевиков в Гражданской войне распущены и запрещены. Новое отношение власти к религии коснулось также и иудеев, и мусульман. Однако процесс признания продолжался для мусульман немного дольше, чем для других конфессий. Частично это было связано с событиями в соседнем Иране: там после свержения революцией шаха в 1979 г. к власти пришли радикально настроенные мусульманские муллы. В Советском Союзе опасались, что подобные радикальные мусульманские движения могут иметь успех во всем мире, включая мусульманские регионы Кавказа и Средней Азии. Эти опасения усилились после советской интервенции в Афганистан (1979 – 1989): Советские войска

len om een communistisch regime overeind te houden. De islamistische strijders van de moedjahedien vormden daarbij de belangrijkste tegenstanders.

Toch zouden moslims ook dezelfde vrijheden krijgen als de diverse christelijke denominaties; in december 1988 werd de eerste moskee teruggegeven aan de Islamitische gemeenschap, waarna er meer volgden. In het geval van joden moet worden opgemerkt dat een van de vrijheden die werd verstrekt het recht was om naar Israël te emigreren. Uitreisvisa werden voorheen slechts zelden verstrekt. Nu werd er echter gretig gebruik van gemaakt, waardoor de joodse gemeenschap in de Sovjet-Unie danig kromp. Zo emigreerden alleen al in 1990 meer dan 184.000 joden naar Israël. Desalniettemin was er ook een opleving van Joods leven in de Sovjet-Unie te bespeuren: in 1989 kwam er zelfs toestemming voor de opening van een joods studiecentrum in Moskou. Hierdoor was het voor het eerst in decennia mogelijk om in Sovjet-Unie weer rabbijnen op te leiden.

De steeds verdergaande liberalisering van religie maakte het onontkoombaar dat de kerk-staatverhouding opnieuw moest worden gedefinieerd. Een eerste stap werd in het voorjaar van 1989 genomen toen het *Comité aangaande Religieuze aangelegenheden* alle voorheen geheime regelgeving die naast de wetgeving van 1929 bestond afschafte. Tot de regelgeving die geschrapt werd behoorde bijvoorbeeld de richtlijn om de regelgeving van 1929 zo strikt mogelijk te interpreteren en een totaalverbod op, onder andere, de Jehova's getuigen en pinkstergemeenten. Een vervanging van de regels uit 1929 bleek nu onontkomelijk. Het werd nu overheidsbeleid om religieuze organisaties opnieuw van legaliteit te voorzien en alle religies gelijk te behandelen en er voor te zorgen dat er *landelijk* beleid ontstond waarbij religieuze organisaties niet langer afhankelijk waren van besluiten van lokale overheden. Met andere woorden: het religieuze leven moest volledig worden genor-

вторглись в соседнюю страну с целью не дать там упасть коммунистическому режиму. Основными противниками были мусульманские бойцы-моджахеды.

И все же мусульмане получили ту же свободу, что и христианские конфессии; в декабре 1988 г. мусульманской общине была возвращена первая мечеть, после чего последовало возвращение и многих других. В случае с евреями необходимо заметить, что одной из предоставленных им свобод было право эмиграции в Израиль. Ранее выездная виза с целью эмиграции в Израиль выдавалась очень редко. Теперь же эмиграция в Израиль стала очень популярной, что явилось причиной сокращения еврейской общины в Советском Союзе. Так, в 1990 г. более 184 тысяч евреев эмигрировали в Израиль. Несмотря на это наблюдалась активизация деятельности еврейских общин в СССР: в 1989 г. еврейской общине в Москве было разрешено открыть Еврейский образовательный центр, в котором впервые за десятилетия могла быть начата подготовка новых раввинов.

Постоянно продолжающаяся либерализация конфессий делала неизбежным пересмотр и определение взаимоотношений между государством и церковью. Первый шаг был сделан весной 1989 г., когда Комитет по религиозным делам отменил все секретные законоположения, существующие наряду с Постановлением 1929 г. Одними из таких установок были, например, буквальная интерпретация Постановления 1929 г. и полный запрет Свидетелей Иеговы и пятидесятников. Теперь наступил момент, когда изменение правил 1929 г. стало неизбежным. Государственная политика была снова направлена на легализацию религиозных обществ, одинаковое отношение ко всем религиям и обеспечение единого отношения к религиозным обществам в рамках государства, вне зависимости от принятых на местном уровне решений. Другими словами, речь шла о полной нормализации религиозной деятельности. Поэтому в сентябре 1990 г. был принят закон «О свободе совести и ре-

maliseerd. In oktober 1990 volgde daarom de invoering van een nieuwe *Wet aangaande de vrijheid van geweten en religieuze organisaties*. Deze garandeerde de vrijheid van religie voor individuele burgers én het recht om zich in institutioneel verband te organiseren. Religieuze konden nu ook organisaties rechtspersoonlijkheid verkrijgen, weer eigendommen verwerven en eigen gebouwen bezitten. Ook werd religieus onderwijs op scholen, buiten schooltijd, mogelijk. De wet stond het religieuze organisaties ook toe om religieuze literatuur uit het buitenland te importeren en liefdadigheidswerk te ondernemen. Onder de nieuwe regelgeving genoot iedereen de vrijheid een godsdienst naar keuze aan te hangen en werd het de overheid verboden zich met de geloofsuitoefening te bemoeien. Daarmee kwam er ook officieel een einde aan het door de staat gepropageerde wetenschappelijk atheïsme. Het werd de staat zowel verboden atheïstische als religieuze activiteiten te financieren.

Gorbatsjovs *perestrojka* faalde: het communisme werd enkel gedelegitimieerd door de kritiek die dankzij *glasnost* mogelijk werd. *Perestrojka*-hervormingen zorgden slechts voor meer economische misère. Wel leidde de nieuwe houding ten opzichte van religie tot een sterke groei van religieuze organisaties. Er was als het ware een religieuze boom in de Sovjet-Unie, al dan niet gekoppeld aan een nationalistische boom in de periferie, in bijvoorbeeld Oekraïne en de Baltische staten. Een van de verklaringen hiervoor was dat de jaren van stagnatie onder Brezjnef mensen vooral cynisch had gemaakt. Nu religie plotsklaps gelegaliseerd was, bood het een raamwerk waarbinnen mensen houvast konden vinden. Het Sovjetsysteem bood hen dat niet. Bovendien was het Sovjetregime er nooit in geslaagd om alle religieuze sentimenten uit de samenleving uit te bannen.

Glasnost en *perestrojka* hebben noch de Sovjet-Unie, noch het Communistische systeem kunnen redden. Glasnost maakte het diverse

лигиозных организациях». Этот закон гарантировал свободу вероисповедания для индивидуальных лиц и свободу объединяться в организации. Благодаря этому закону религиозные организации получили статус юридического лица. Таким образом, они снова могли иметь собственность и владеть своими зданиями. Также было разрешено преподавание вероучений в школах, но после основных уроков. Закон разрешил религиозным организациям импортировать духовную литературу из-за рубежа и заниматься благотворительной деятельностью. Согласно этому закону всем предоставлялась свобода выбора вероисповедания, а властям запрещалось вмешиваться в вероисповедания. Итак, официально наступил конец пропагандируемому государством научному атеизму. Государству запрещалось финансировать как атеистическую, так и религиозную деятельность.

В то время как горбачевская перестройка зашла в тупик: благодаря политике гласности коммунизм утратил свою легитимность, а перестроечные реформы только ухудшили экономическое состояние, новое отношение к религии привело к быстрому росту числа религиозных организаций. В Советском Союзе наблюдался настоящий религиозный бум, иногда имеющий отношение к националистическому буму на периферии, как, например, в Украине или государствах Прибалтики. Это объяснялось и тем, что годы застоя при Брежнев превратили людей в циников, а когда внезапно религия была легализована, возникли моральные рамки, в которых люди могли найти ответы на вопросы, на которые советская система ответа не давала. Кроме того, за все время советской власти так и не удалось полностью избавиться от религиозных настроений в обществе.

Но ни гласность, ни перестройка уже не смогли спасти ни Советский Союз, ни коммунистическую систему. Гласность создала

nationalistische bewegingen mogelijk zich te manifesteren en, beginnende met de Baltische staten, werd het steeds duidelijker dat de ene na de andere Sovjetrepubliek zich wenste af te scheiden van de Sovjet-Unie. Als reactie daarop kwam er zelfs in de Russische kern van de Sovjet-Unie, een nationalistische beweging op. Bovendien bleek het Communistische systeem niet langer houdbaar. De Communistische partij kon deze realiteit echter niet onder ogen zien. Op 19 augustus 1991 pleegde een conservatief deel van het partijestablishment een coup tegen Gorbatsjov, om zo te voorkomen dat er een nieuw verdrag tussen de Sovjetrepublieken zou worden gesloten dat de Sovjet-Unie zou hervormen tot een 'Unie van Soevereine Staten'. Deze coup faalde wegens slechte voorbereiding. Zij gaf de Sovjet-Unie en de Communistische partij de doodsteek: dit alles zette een keten van onafhankelijkheidsverklaringen van Sovjetrepublieken in gang en op 26 december 1991 hield de Sovjet-Unie op te bestaan. De Russische kern van de Sovjet-Unie vormde met ingang van die datum een onafhankelijke staat, de Russische Federatie. Deze nieuwe staat stond voor grote uitdagingen: op economisch en politiek gebied. Tegelijkertijd waren er hoge verwachtingen: Rusland zou eindelijk een volwaardige democratie worden. Dat zou ook een scheiding van kerk en staat inhouden naar westers voorbeeld. Dit precies zoals de wetgeving die in 1990 was ingevoerd ook voorschreef. Tegelijk met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie viel er ook een opleving van Russisch nationalisme waar te nemen. Daarbij hoorde bijvoorbeeld ook nieuwe aandacht voor Ruslands tsaristisch verleden. In die context was de toekomst hoogst onzeker.

★Terug naar *symphonia*: Kerk en staat na 1991

Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie betekende voor Rusland een onzekere tijd. Gebaseerd op adviezen van westerse economen werd gepoogd de economie te herstructureren naar

благоприятную почву для всевозможных националистических движений разного толка. Впервые озвученное государствами Прибалтики желание выйти из Советского Союза, находило поддержку и в других союзных республиках. Как реакция на эту ситуацию националистическое движение возникло и в Российской Федерации. Кроме того, стало понятно, что коммунистическая система уже изжила себя. Однако КПСС отказывалась признавать сложившуюся ситуацию. Консервативная часть партийной верхушки 18 августа 1991 г. совершила государственный переворот с целью сместить Горбачева и таким образом сорвать подписание нового Союзного договора, который бы преобразовал Советский Союз в Союз Суверенных Государств. Из-за плохой подготовки этот путч не удался. Однако Советскому Союзу и Коммунистической партии был нанесен смертельный удар: после подавления путча началась цепная реакция провозглашений независимости в союзных республиках, и 26 декабря 1991 г. Советский Союз прекратил свое существование. Русское ядро Советского Союза с этого дня стало независимым государством – Российской Федерацией. Это новое государство ожидали большие вызовы времени, как политические, так и экономические. Одновременно на Россию возлагались большие надежды на пути к полноценной демократии и отделения церкви от государства по западному образцу, точь-в-точь в соответствии с законом 1990 г. Одновременно с распадом Советского Союза началось возрождение русского национализма. Частью этого был, например, возникший интерес к российскому царскому прошлому. В этом контексте будущее было слишком неопределенным.

★Назад к *симфонии*: церковь и государство после 1991 г.

После распада Советского Союза в России наступили турбулентные времена. На основании рекомендаций западных экономистов были приняты попытки реструктуризации

een kapitalistische economie. Voor de gewone Rus betekende dit echter harde terugval in de levensstandaard waarbij zij zelfs meermaals hun spaartegoeden hebben zien verdampen, ofwel door hyperinflatie, ofwel door het omvallen van banken. Tegelijkertijd was ook onduidelijk hoe de nieuwe Russische federatie er uit zou komen te zien: zou het een parlementair of een presidentieel stelsel worden? Deze kwestie werd in 1993 uiteindelijk beslecht door middel van een gewelddadige krachtmeting tussen president en parlement, waarbij president Boris Jeltsin aan het langste eind trok. Gegeven deze chaos is het ook niet verwonderlijk dat er sprake was van een grote maatschappelijke onrust: allerlei zaken als toegenomen drugsgebruik en alcoholisme namen een kwalijke vlucht.

Een dergelijke context bood natuurlijk een voedingsbodem voor allerlei existentiële levensvragen en daarom viel er een groei van diverse religieuze en andere levensbeschouwelijke stromingen waar te nemen. Daarbij werden religieuze organisaties geholpen doordat de laatste Sovjet-regelgeving, die hen veel ruimte gaf, van kracht bleef. In feite was Rusland een vrije markt geworden voor religieuze ideeën. De Russisch-orthodoxe kerk kon als grootste en traditioneel gevestigde religieuze organisatie van deze situatie het meeste profiteren en groeide aanzienlijk. In de praktijk was de wederopbouw van het kerkelijk leven toch moeilijk: na de revolutie van 1917 waren kerkgebouwen veelal geconfisqueerd en vervolgens verwaarloosd, gesloopt of voorzien van een nieuwe bestemming. Het terugkrijgen en de heringebruikname van dergelijke gebouwen was lang niet altijd gemakkelijk. Moeizaam, beetje bij beetje, krabbelde de Russisch-orthodoxe kerk op uit het dal dat door de periode van onderdrukking onder het communisme was geschapen.

De Russisch-orthodoxe kerk was echter niet de enige religieuze organisatie die van de in 1990 ingevoerde godsdienstvrijheid profiteerde. In

экономики и перехода к капиталистической экономике. Для простого гражданина России это означало ухудшение жизненных стандартов, при котором все его сбережения пропали либо из-за гиперинфляции, либо из-за банкротства банков. Одновременно было не ясно, как будет выглядеть политическая система Российской Федерации: будет ли это парламентская или президентская система? Этот вопрос разрешился в 1993 г. в результате насильственного противостояния между президентом и парламентом, в котором победил президент Борис Ельцин. Принимая во внимание царящий в то время хаос, можно понять, почему это время характеризуется крупными социальными проблемами, среди которых прежде всего можно назвать возросшую наркоманию и злоупотребление алкогольными напитками.

Данная ситуация создала благоприятную почву для возникновения разнообразных экзистенциальных жизненных вопросов, а также наблюдался рост различных религиозных и других философских течений. При этом религиозные организации основывали свою деятельность на последнем, еще действующем советском законе о религии, который предоставил им огромную свободу. Фактически Россия стала свободным рынком религиозных идей. Русская православная церковь как крупнейшая и традиционно существующая религиозная организация воспользовалась этим, а количество ее прихожан выросло в разы. На практике же возрождение церковной деятельности было намного труднее: после революции 1917 г. почти все здания церквей были конфискованы и потом или находились в плачевном состоянии, или были разрушены, или получили новое назначение. Возвратить эти здания церкви и использовать их для богослужений не всегда удавалось. Постепенно, шаг за шагом, Русская православная церковь выбиралась из пропасти, в которой находилась долгие годы преследований при коммунизме.

Русская православная церковь была, однако, не единственной религиозной организацией, которая воспользовалась пре-

de jaren '90 viel er, zoals gezegd, een hausse aan diverse religieuze stromingen waar te nemen: van Aziatische stromingen als boeddhisme, tot (Amerikaanse) pinkstergemeenten tot de beweging van de Zuid-Koreaanse prediker Sun Myung Moon. Zelfs de rooms-katholieke kerk organiseerde zich op plaatsen waar deze in het verleden nooit actief was, zoals in het Siberische Irkoetsk. Dergelijke buitenlandse religieuze bewegingen hadden vaak de beschikking over financiële middelen, die de Russisch-orthodoxe kerk moest ontberen. Dit alles baarde deze kerk grote zorgen; deze zag zichzelf, niet onlogisch, als de representant van wat Rusland moest zijn - een orthodox land. Juist dit kwam door al deze ontwikkelingen in gevaar.

Vraag hierbij was natuurlijk hoe de staat zich ging verhouden tot de Russisch-orthodoxe kerk en andere religieuze organisaties. Aanvankelijk leek het dat het regime van president Jeltsin de lijn zoals deze tijdens *perestrojka* en *glasnost* was ingezet zou voortzetten. Dit wordt geïllustreerd door de constatering dat nadat Jeltsin in 1993 de krachtmeting met het parlement won, hij een nieuwe constitutie, met een presidentieel stelsel, invoerde. Inzake de verhoudingen tussen de staat en de kerk bepaalde deze constitutie: *'De Russische Federatie is een seculiere staat. Geen enkele religie kan worden erkend als staats- of verplichte godsdienst'* (artikel 14). Hetzelfde artikel stelde ook vast dat *'religieuze associaties zijn gescheiden van de staat en gelijk voor de wet'*.

Aan deze houding van het Jeltsin-regime kwam echter al snel een einde. Dit moet in breder perspectief worden gezien. Het regime maakte zich door economische hervormingen en de slechte toestand waarin Rusland verkeerde niet populair. Voor veel Russen was het maar de vraag wat de hervormingen, naar Westers - democratisch model - gebracht

destavленной законом 1990 г. свободой вероисповедания. В 1990-е гг., как уже говорилось, наблюдался бум различных религиозных движений: от азиатских движений, таких как буддизм, до (американских) церквей пятидесятников и до движения южнокорейского проповедника Сунь Мен Муна. Даже Римско-католическая церковь организовывалась в местах, где она никогда не была активной в прошлом, например, в сибирском Иркутске. Такие иностранные религиозные движения часто имели доступ к финансовым ресурсам, которых у Русской православной церкви не было. Все это вызывало большую обеспокоенность у церкви, которая считала себя, и это было вполне логично, представительницей того, чем должна быть Россия – православной страной. И именно это и было поставлено под угрозу в этой ситуации.

Вопрос, конечно, был в том, как государство будет относиться к Русской православной церкви и другим религиозным организациям. Первоначально казалось, что режим президента Ельцина продолжит линию, которая была начата во время перестройки и гласности. Это можно проиллюстрировать тем, что после того, как Ельцин выиграл столкновение с парламентом в 1993 г., он принял новую конституцию с президентской системой. Что касается отношений между государством и церковью, эта конституция определила следующее: «Российская Федерация – светское государство. Никакая религия не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной» (статья 14). В той же статье также говорится, что «религиозные объединения отделены от государства и равны перед законом».

Однако этой позиции ельцинского режима вскоре пришел конец. Это следует рассматривать в более широкой перспективе. Режим был непопулярным из-за экономических реформ и тяжелой ситуации, в которой оказалась Россия. Многие россияне скептически относились к реформам по западному образцу демократии. Поэтому Ельцин вскоре был вынужден пойти на более авто-

hadden. Jeltsin was daarom al snel genoodzaakt het over een meer autoritaire en Russisch nationalistische boeg te gooien. Daarbij paste ook een sterkere nadruk op Russisch nationalisme. Een andere verhouding tot de Russisch-orthodoxe kerk valt vanuit deze ontwikkelingen goed te begrijpen. Jeltsin en andere hoge staatsfunctionarissen begonnen zich in het openbaar steeds meer met de Russische orthodoxie te afficheren. Kerkfunctionarissen, zoals patriarch Aleksii II, maakten daarvan gebruik om (materiële) privileges voor de Russisch-orthodoxe kerk te verkrijgen. Een van deze 'privileges' was de aanneming, op aandringen van de Russisch-orthodoxe kerk, van een nieuwe *'Wet aangaande de Vrijheid van Geweten en Religieuze Associaties'* in 1997. De preambule van deze wet erkende de *'bijzondere rol'* van enkele *'traditionele'* religies. De Russisch-orthodoxe kerk was de voornaamste van deze traditionele religies, maar ook de islam, het boeddhisme en het jodendom werden in de wet als zodanig benoemd. Nu heeft deze preambule geen directe rechtskracht, maar het is toch veelzeggend dat de overheid hierin een idee vastlegde dat niet strookte met de letter van de Russische grondwet. Dit idee behelsde namelijk dat Rusland eerst en vooral een orthodox land was en dat er naast deze religie nog enkele religies waren die voor (etnische) minderheden van belang waren. Vanuit dat perspectief mocht de overheid voor het algeheel belang bijzondere relaties onderhouden met deze 'traditionele religies'. In deze vorm is het een duidelijke verwijzing naar het tsaristische verleden, waar de overheid in de 19e eeuw een soortgelijk verhouding tot religie hanteerde.

Alhoewel de wet nergens een verbod vastlegt op religies die buiten de scope van de 'traditionele religies' vallen, grijpt de wet terug op praktijkvoorbeelden uit het Sovjetverleden om het deze organisaties zo moeilijk mogelijk te maken: Religieuze organisaties (de wet spreekt over associaties) kunnen door de overheid erkend worden op voorwaarde dat

ритарные меры и разыграть русскую национальную карту. При этом сильный акцент делался на русский национализм. Принимая вышесказанное во внимание, можно понять и изменившееся отношение к Русской православной церкви. Ельцин и другие высокопоставленные чиновники стали все чаще выставлять себя напоказ в православных храмах. Церковная верхушка, например, Патриарх Алексий II, воспользовались этим, чтобы получить (материальные) привилегии для Русской православной церкви. Одной из этих «привилегий» было принятие по настоянию Русской православной церкви нового закона «О свободе совести и о религиозных объединениях» в 1997 г. В преамбуле этого закона признавалась «особая роль» некоторых «традиционных» религий. Русская православная церковь была самой важной из этих традиционных религий, но ислам, буддизм и иудаизм также были определены как таковые этим законом. Хотя эта преамбула и не имеет прямой юридической силы, но, тем не менее, важно, что правительство сформулировало идею, которая не соответствовала букве российской Конституции. Эта идея означала, что Россия является прежде всего православной страной и что наряду с православием существуют и другие религии, которые важны для (этнических) меньшинств. С этой точки зрения правительству было разрешено поддерживать особые отношения с этими «традиционными религиями» в общих интересах. В этой форме это четкая отсылка к царскому прошлому, когда власть имела аналогичные отношения с религией в XIX в.

Хотя законом не запрещаются религии, которые выходят за рамки «традиционных религий», но для того, чтобы усложнить данным объединениям самоорганизацию, этот закон прибегает к практике советского прошлого: религиозные организации (закон говорит об объединениях) могут быть признаны государством при условии, что

deze zich bij de overheid registreren. Een erkende organisatie heeft rechtspersoonlijkheid en heeft het recht om eigendommen te verwerven, scholen te bezitten, religieuze literatuur te verspreiden en indien noodzakelijk buitenlandse geestelijkheid naar Rusland te halen. Niet-erkende organisaties komen dergelijke rechten niet toe. Voor erkenning is het vereist om vijftien jaar lang als religieuze organisatie geregistreerd te zijn geweest bij de overheid. Op deze wijze werden praktisch gezien alle organisaties die in Rusland actief werden na 1991 uitgesloten van juridische erkenning. Hierdoor werd legaal functioneren praktisch onmogelijk gemaakt. Niet-geregistreerde organisaties kunnen wel rekenen op bescherming op grond van de grondwettelijk vastgelegde vrijheid van religie, maar omdat zij geen rechtspersoonlijkheid bezitten kunnen zij geen bezit verwerven of huren.

De opbouw van nauwere banden tussen de Russisch-orthodoxe kerk en de staat waren overigens al eerder begonnen: de kerk heeft nauwe relaties opgebouwd met het Ministerie van Defensie en andere veiligheidsdiensten. Zo zijn er bijvoorbeeld regelingen getroffen voor kerken op militaire bases en in gevangenissen. Ook heeft de kerk sinds het midden van de jaren '90 campagne gevoerd voor de invoering van een schoolvak over de basisprincipes van de orthodoxe cultuur in het staatsonderwijs. Dit is uiteindelijk pas in 2009 verwezenlijkt toen onder president Dmitri Medvedev een dergelijk schoolvak, als verplicht werd ingevoerd.

Tijdens de millenniumwisseling trad president Jeltsin af en gaf het stokje over aan zijn opvolger Vladimir Poetin. Poetin is heden ten dage bezig aan zijn derde ambtstermijn, waarbij zijn vertrouweling Dmitri Medvedev tussen 2008-2012 het presidentschap wegens een constitutionele beperking waarnam. Poetin werd als president verkozen met de belofte

oni регистрируются государством. Признанная организация обладает всеми правами юридического лица и имеет право приобретать собственность, владеть школами, распространять религиозную литературу и, при необходимости, приглашать в Россию иностранных священнослужителей. Непризнанные организации таких прав не имеют. Для признания необходимо иметь официальную государственную регистрацию в качестве религиозной организации в течение 15 лет. Таким образом, практически все объединения, начавшие свою деятельность в России после 1991 г., не могли быть юридически признаны. Легальная деятельность этих объединений стала практически невозможной. Незарегистрированные организации могут рассчитывать на защиту на основе свободы вероисповедания, провозглашенной Конституцией, но, поскольку они не имеют статус юридического лица, то они не могут приобретать или арендовать собственность.

Впрочем, восстановление более тесных связей между Русской православной церковью и государством к тому времени уже началось: церковь имела тесные связи с Министерством обороны и другими службами безопасности. Например, были установлены правила для церквей на военных базах и в тюрьмах. С середины 1990-х гг. церковь также проводит кампанию за введение в государственной системе образования школьного предмета об основных принципах православной культуры. В конечном итоге это было достигнуто только в 2009 г., когда такой школьный предмет был введен в качестве обязательного при президенте Дмитрие Медведеве.

С началом нового тысячелетия президент Ельцин ушел в отставку, и на этом посту его сменил президент Путин. В настоящее время идет уже его третий президентский срок с перерывом в 2008-2012 гг., когда из-за конституционного ограничения президентом России стал Дмитрий Медведев, доверенное лицо Путина. Путин был избран президен-

dat de chaos van de jaren '90 nooit meer zou terug mogen keren naar Rusland. Hij zou van Rusland weer een alom gerespecteerde wereldmacht maken. Dit alles behelsde een assertievere politiek. Poetin kon zich dat veroorloven omdat hij door gestegen olieprijsen over een gestage bron van overheidsinkomsten kon beschikken. Het Poetin-regime trok daarmee openlijk het model van Westerse democratie in twijfel en noemde dit zelfs ongeschikt en schadelijk voor de Russische realiteit. Het regime omschreef Rusland als een 'soevereine democratie'. Dit betekende zoveel als dat er in Rusland altijd een sterke staat heeft bestaan welke de leidende rol in de Russische samenleving toekomt. Dit rechtvaardigde in de ogen van Poetin ook een sterke rol voor de staat in het heden.

De staat en de kerk zien elkaar daarbij als bondgenoten in een strijd voor een ideaal dat zij beide delen: Rusland zou een land moeten zijn met een hoge morele en patriottische standaard. De traditionele Russische orthodoxie is een belangrijk onderdeel van dit patriottisme. In 2000 heeft de bisschoppenconferentie van de Russisch-orthodoxe kerk haar verhouding tot de staat vastgelegd in een document dat zij 'Fundamenten van het Sociale Concept van de Russisch-Orthodoxe kerk' heeft genoemd. Dit document stelt vast dat de kerk een partner is voor de staat in domeinen waar een gedeeld doel bestaat. Enkele van deze domeinen zijn: geestelijke verzorging van wetshandhavers en militairen, het behoud van moraliteit in de samenleving, wetenschap, onderzoek, cultuur, kunst en de media. Daarnaast ook het tegengaan van pseudoreligieuze elementen die een gevaar voor de samenleving kunnen vormen.

Het Sociale Concept gaat duidelijk uit van de traditie van *symphonia*: het document betoogt dat de kerk de staat gehoorzaamheid verschuldigd is, ongeacht de geloofsovertuiging van de macht. Op zijn beurt dient de wereldlijke macht de kerk te beschermen. Alleen als de staat de kerk zou vervolgen is verzet tegen

том, пообещав, что хаос 90-х больше в России никогда не повторится. Он пообещал превратить Россию в почитаемую мировую державу. А это, в свою очередь, означало проведение более напористой политики, которую Путин смог себе позволить, так как благодаря постоянному росту цен на нефть у него был надежный источник дохода для государственной казны. Тем самым путинский режим открыто поставил под сомнение модель западной демократии и даже назвал ее неподходящей и вредной для российской действительности. Этот режим назвал Россию «суверенной демократией». Это также означало, что в России всегда было сильное государство, игравшее ведущую роль в российском обществе. По мнению Путина, это также оправдывает сильную роль государства в настоящем.

Государство и церковь рассматривают друг друга как союзников в борьбе за идеал, который они оба разделяют: Россия должна быть страной с высокими моральными и патристическими стандартами. Традиционное русское православие является важной частью этого патриотизма. В 2000 г. епископская конференция Русской православной церкви закрепила отношения церкви к государству в документе, названном «Основы социальной концепции Русской Православной Церкви». Этот документ определяет, что церковь является партнером государства в областях, где их цели совпадают. Речь идет о следующих областях: духовная забота о сотрудниках правоохранительных органов и военных, сохранение нравственности в обществе, науке, исследованиях, культуре, искусстве и средствах массовой информации, а также противодействие псевдорелигиозным элементам, которые могут представлять опасность для общества.

Социальная концепция явно основана на традиции *симфонии*: в документе утверждается, что церковь обязана подчиняться государству, независимо от убеждений власти. В свою очередь, светская власть должна защищать церковь. И только если государство будет преследовать церковь, сопротивле-

de wil van de staat gerechtvaardigd. Ook de huidige patriarch, Kirill, toont zich in zijn publieke uitingen een sterk voorstander van het symphonische ideaal.

Het Poetin-regime nam steeds meer afstand van het Westen en het idee van universeel geldige waarden en mensenrechten. Ongeveer vanaf 2007 vond dit plaats onder de slogan '*Russische Wereld*' (*Roesskiy Mir*). Feitelijk presenteerde het regime een opdoemende cultuurclash tussen een verdorven Westen (o.a. door libertarisme, secularisme en individualisme) en een Russische wereld die hoeder is van de traditionele christelijke beschaving. Naast dat het een propagandamiddel vormt op het gebied van cultuur is het ook een project dat dient voor de integratie van de voormalige Sovjet-Unie in een geopolitieke zone onder Russische hegemonie. De Russisch-orthodoxe kerk stelt zich op als een bondgenoot in deze strijd: prominente orthodoxe priesters zoals Vsevolod Tsjaplin en Andrej Koerajev, verkondigen gelijkende ideeën en toen de staat na grote protesten tijdens de Russische presidentsverkiezingen van 2012 begon met het invoeren van restrictieve wetgeving tegen (buitenlandse) NGO's werd ook deze politiek van harte ondersteund door de orthodoxe kerk. Hierbij speelde uiteraard mee dat sommige van deze NGO's zich baseerden op niet-orthodoxe religieuze ideeën. Ook wetgeving gericht tegen '*propaganda van niet-traditionele seksuele relaties*', in casu gericht tegen activisme voor de rechten van mensen in de LHBT-gemeenschap werd door de kerk met enthousiasme ondersteund. In 2013 volgde ook de invoering van een wet gericht tegen '*het beledigen van religieuze overtuigingen*' en '*godslastering*'. Door deze wet kregen de gevestigde religies bescherming en werd het in Rusland moeilijker om deze religies, maar ook de nauwe banden tussen kerk en staat, te bekritisieren.

ние воле государства будет оправданным. Нынешний патриарх Кирилл в своих публичных высказываниях также позиционирует себя как сильный сторонник идеала *симфонии* между государством и церковью.

Режим Путина все больше отдалялся от Запада и идеи общепризнанных ценностей и прав человека. Примерно с 2007 г. это происходило под лозунгом «Русский мир». Фактически, режим представил сценарий намечающегося культурного конфликта между коррумпированным Западом (включая либертарианство, секуляризм и индивидуализм) и Русским миром, являющегося хранителем традиционной христианской цивилизации. Помимо пропаганды в области культуры, это также и проект по интеграции бывшего Советского Союза в геополитическую зону под гегемонией России. Русская православная церковь выступает союзником в этой борьбе: видные православные священники, такие как Всеволод Чаплин и Андрей Кураев, высказывают аналогичные идеи, и когда государство после крупных протестов во время президентских выборов в России 2012 г. начало вводить ограничительное законодательство против (иностранных) НПО, эта политика также была горячо поддержана православной церковью. Естественно, свою роль сыграло и то, что некоторые из этих НПО придерживались неправославных религиозных идей. Церковь также с энтузиазмом поддержала законодательство против «пропаганды нетрадиционных сексуальных отношений», в данном случае направленное против деятельности за права людей в ЛГБТ-сообществе. После этого, в 2013 г., последовало введение закона против «оскорбления религиозных убеждений» и «богохульства». Этот закон защищал устоявшиеся религии и затруднял в России критику не только этих религий, но и тесных связей между церковью и государством.

De nauwe banden tussen de Russische staat en de Russisch-orthodoxe kerk, het door de overheid gepropageerde belang van de Russische orthodoxie en het bestaan van een eigen Russische beschavingsmodel alsmede de restrictieve wetgeving die vanaf 1997 is ingevoerd belemmeren niet-orthodoxe religieuze bewegingen. Alhoewel hen nergens een algeheel verbod is opgelegd, ondervinden zij grote tegenwerking tegen hun activiteiten in Rusland en worden zij regelmatig door middel van administratieve en/of rechtelijke maatregelen gehinderd. Niet zelden is er daarbij sprake van bestuurlijke willekeur. Bijvoorbeeld, toen de rooms-katholieke kerk in 2002 een volledige bisschoppelijke hiërarchie in Rusland instelde - iets waar de Russisch-orthodoxe kerk grote moeite mee had - ondervonden katholieke geestelijken plotseling grote moeilijkheden ten aanzien van hun inreisvisa. Dit belemmerde het functioneren van de katholieke kerk aanzienlijk omdat veel van diens geestelijken uit het buitenland afkomstig waren. Onder de getroffen bevond zich ook de toenmalige Poolse bisschop van Irkoetsk, Jerzy Mazur.⁹

Een ander voorbeeld van een religieuze beweging die zich vanwege het overheidsbeleid niet kan ontwikkelen wordt gevormd door de Wachttorengemeenschap (Jehova's getuigen). In 2009 werd deze beweging in de stad Taganrog verboden omdat deze religieuze haat zou prediken door te verkondigen dat haar ge-

Tесные связи между российским государством и Русской православной церковью, пропагандируемая правительством важность российского православия и существование собственной модели русской цивилизации наряду с ограничительным законодательством, принятым в 1997 г., ограничивают инославные религиозные движения. Не будучи запрещенными в России, они сталкиваются с серьезным противодействием своей деятельности, а также испытывают противодействие со стороны властей, использующих против них административные и/или юридические меры. Довольно часто можно наблюдать административный произвол. Например, когда в 2002 г. Римско-католическая церковь установила в России полную епископскую иерархию, к чему Русская православная церковь отнеслась очень неодобрительно, то внезапно католические священнослужители столкнулись с большими трудностями при получении их въездных виз. Это значительно осложнило деятельность католической церкви, потому что многие ее священнослужители приезжали из-за границы. Среди пострадавших был Ежи Мазур⁹, тогдашний польский епископ Иркутский.

Другим примером религиозного движения, которое не может развиваться благодаря государственной политике, является Общество Сторожевой Башни (Свидетели Иеговы). В 2009 г. это движение было запрещено в Таганроге по причине проповеди религиозной ненависти, так как учение это-

⁹ In het geval van Mazur werd hem de toegang tot Rusland ontzegd op staatsveiligheidsgronden. Volgens de autoriteiten bestonden deze er uit dat bisschop Mazur tevens ook de titel van 'Apostolisch Administrator van de prefectuur Karafuto' droeg. Karafuto was de naam van het zuiden van het schiereiland Sachalin tussen 1905 en 1945, dat destijds onder Japanse heerschappij stond. Volgens de Russische autoriteiten betekende de inclusie van de term 'prefectuur Karafuto' in de titel van de bisschop dat het Vaticaan Zuid-Sachalin beschouwde als Japans territorium. Dit werd door Rusland opgevat als een onvriendschappelijke daad en inmenging in de interne aangelegenheden van Rusland. De benaming was echter vooral een restant uit het verleden en was geen politiek statement van het Vaticaan.

⁹ В случае с Мазуром ему было отказано во въезде в Россию по соображениям государственной безопасности. Согласно властям, это было связано с титулом «Апостольский администратор префектуры Карафутто». Префектура Карафутто существовала в период между 1905 и 1945 гг., на юге Сахалинского полуострова, который тогда был под властью Японии. Согласно российским властям, включение термина «префектура Карафутто» в титул епископа означало, что Ватикан рассматривал Южный Сахалин как территорию Японии. Это было воспринято Россией как недружественный акт и вмешательство во внутренние дела России. Однако наименование титула было прежде всего пережитком прошлого и не являлось политическим вызовом Ватикана.

loof exclusief was en suprematie genoot. Een claim die overigens bijna iedere religie maakt. Hogere gerechtelijke instanties bevestigden dit verbod. In november 2015 werden Jehova getuigen uit Taganrog veroordeeld tot vijfen-eenhalf jaar voorwaardelijke gevangenisstraf wegens het aansporen tot extremisme. In juli van dat jaar had het Ministerie van Justitie de website van de Jehovagetuigen toegevoegd aan een federale lijst met extremistisch materiaal. Sindsdien was het illegaal om voor deze website reclame te maken en werden internetproviders gedwongen dezete blokkeren. In 2017 volgde de bestuurlijke beslissing het kantoor van de Jehovagetuigen in Rusland vanwege extremistische activiteiten te sluiten. Dit verbod werd vervolgens ook gerechtelijk bevestigd. Het hooggerechtshof oordeelde dat Rusland het recht had zich te beschermen tegen religieuze fanatici zoals de Jehova's getuigen. Een andere beweging die last heeft gehad van zulke administratieve belemmering was het Leger des Heils. Diens Moskouse afdeling werd in 2001 bij rechterlijke uitspraak verboden omdat de organisatie werd gezien als een paramilitaire organisatie. Dit omdat de leden uniformen dragen en er een rangenstelsel wordt gehanteerd. In dit geval besloot het Russische hooggerechtshof dat het verbod onterecht was. Dit zijn slechts enkele voorbeelden, maar er bestaan legio andere soortgelijke gevallen van juridische hindering en bestuurlijke willekeur jegens religieuze bewegingen die niet toebehoren aan de bij wet erkende 'traditionele religies'.

Rusland is op dit moment geen seculiere staat zoals de grondwet vereist. De transitie van een atheïstische dogmatische staat naar een seculiere staat heeft gefaald. De door Gorbatsjov ingezette hervormingen zijn langzaam, beetje bij beetje, teruggedraaid. Het belangrijkste verschil met de Sovjetperiode is dat het staatsdogma niet het communistische atheïsme is, maar de Russische orthodoxie.

го движения провозглашает свою веру исключительной и имеющей превосходство. Утверждение, которое, кстати, провозглашает почти каждая религия. Высшие судебные органы подтвердили этот запрет. В ноябре 2015 г. Свидетели Иеговы из Таганрога были приговорены к 5 годам и 6 месяцам лишения свободы условно за экстремистскую деятельность. В июле того же года Министерство юстиции добавило веб-сайт Свидетелей Иеговы в федеральный список экстремистских материалов. С тех пор стало незаконным рекламировать этот сайт, а интернет-провайдеры были вынуждены его заблокировать. В 2017 г. было принято административное решение закрыть офис Свидетелей Иеговы в России в связи с экстремистской деятельностью. Этот запрет впоследствии был также юридически подтвержден. Верховный суд постановил, что Россия имеет право защищать себя от религиозных фанатиков, таких как Свидетели Иеговы. Еще одним движением, пострадавшим от административных мер пресечения деятельности, была Армия Спасения. Ее московское отделение в 2001 г. было запрещено решением суда из-за того, что Армия Спасения рассматривалась властями как военизированная организация. И это потому, что члены ее носят униформу, и существует система рангов. В данном случае Верховный суд России постановил, что запрет был необоснованным. Это всего лишь несколько примеров, но существует бесчисленное множество других аналогичных случаев юридических препятствий и административного произвола в отношении религиозных движений, которые не принадлежат к «традиционным религиям», признанным законом.

Россия в настоящее время не является светским государством, как это закреплено в конституции. Переход от атеистического догматического государства к светскому государству не удался. Реформы, начатые Горбачевым, постепенно, шаг за шагом были сведены на нет. Основное отличие от советского периода состоит в том, что государственной догмой является не комму-

Wie naar de lange termijn van de Russische geschiedenis kijkt, ziet dat deze ontwikkeling in feite in een oude traditie staat. Uitgezonderd twee korte perioden in de Russische geschiedenis, enkele maanden in 1917 en enkele jaren vanaf 1990, heeft Rusland nooit echt een volwaardige scheiding van kerk en staat en godsdienstvrijheid gekend. Waar voor 1917 er sprake was van een overheid die een *caesaropapistische* en *symphonische* verhouding tot de Russisch-orthodoxe kerk kende, was er na 1917 weliswaar sprake van een harde scheiding tussen kerk en staat, de vrijheid van godsdienst ontbrak toen. De ontwikkelingen van na 1991 laten in feite een versmelting zien van deze beide situaties: aan de ene kant doet het ideologische denkkader van de Russische staat en de kerk sterk denken aan de prerevolutionaire traditie van *caesaropapisme* en *symphonia* als ook het 19e-eeuwse idee van *Orthodoxie, Autocratie en Nationaliteit*, aan de andere kant wordt dit alles gehandhaafd met administratieve methoden die in feite gebaseerd zijn op voorbeelden uit de Sovjettijd.

Het is echter te simplistisch te beweren dat deze historische ontwikkelingen het in Rusland onmogelijk zouden maken om wel een gedegen scheiding tussen kerk en staat in te voeren en een volledige godsdienstvrijheid te garanderen. Dat laat de korte periode waarin dit in de jaren '90 het geval was wel zien. In casu zijn er twee zaken nodig om dit te bewerkstelligen: allereerst dienen zowel de Russische overheid als de Russische kerk het idee van een aparte Russische beschaving, de zogenaamde '*Russische wereld*' los te laten. Ten tweede, zal de Russisch-orthodoxe kerk moeten gaan inzien dat een andere relatie tot de staat ook in haar voordeel is. Als er sprake is van volledige scheiding van kerk en staat, dan is de kerk ook niet meer afhankelijk van de grillen van de staat. Waar ze overigens in het verleden regelmatig door gehinderd werd. Dit zou ook betekenen dat de kerk zich meer in haar eigen eigenheid zou kunnen ontwikkelen. Beide ontwikkelingen vallen echter niet op korte termijn te verwachten.

нистический атеизм, а русское православие. Если вы посмотрите на многолетнюю историю России, вы увидите, что сложившаяся ситуация на самом деле связана со старой традицией. За исключением двух коротких периодов в российской истории, нескольких месяцев в 1917 г. и нескольких лет после 1990 г., в России никогда не было полного разделения церкви и государства и религиозной свободы. Если до 1917 г. речь шла о власти, основывающей свои отношения с Русской православной церковью на принципах *цезаропанизма* и *симфонии*, то после 1917 г. между церковью и государством действительно существовало жесткое разделение, в то время свобода вероисповедания отсутствовала. События, происшедшие после 1991 г., на самом деле демонстрируют слияние этих двух ситуаций: с одной стороны, идеологический настрой как российского государства, так и церкви сильно напоминают нам о дореволюционной традиции *цезаропанизма* и *симфонии*, а также идею XIX в. о «Православии, самодержавии и народности», а с другой стороны, все это сохраняется административными методами, заимствованными из советской эпохи.

Однако слишком упрощенно утверждать, что это историческое развитие не позволит ввести полное разделение между церковью и государством в России и гарантировать полную свободу вероисповедания. Это показывает короткий период, когда это было достигнуто в 1990-х гг. В данном случае для этого необходимы две вещи: во-первых, и российское правительство, и русская церковь были должны отказаться от идеи отдельной русской цивилизации, так называемого Русского мира. Во-вторых, Русская православная церковь должна осознать, что в ее интересах иметь иные отношения с государством. Только если произойдет полное разделение церкви и государства, церковь больше не будет зависеть от капризов государства. Что, кстати, регулярно мешало ей в прошлом. Это также будет означать, что церковь могла бы уделять большее внимание развитию своей идентичности. Однако оба эти сценария развития событий в краткосрочной перспективе маловероятны.

Hoe kan dit alles in de mensenrechtencontext worden geplaatst? Aangezien er geen strikte scheiding is tussen kerk en staat en aangezien alleen de erkende religies van staatswege worden getolereerd, staan de mensenrechten, in casu de vrijheid van godsdienst, onder druk. Dit geldt in het bijzonder voor diegenen die niet-erkende godsdiensten aanhangen. Anderzijds kan ook geconstateerd worden dat het algemene respect voor de erkende religies, ook het moslimgeloof, aanzienlijk is. Oftewel, zolang men zich langs de officieel goedgekeurde lijnen beweegt, is er weinig aan de hand. Dissidentie wordt echter minder gewaardeerd en dat heeft, zoals gezegd, ook zijn weerslag op de mensenrechtensituatie.

★ Gegevens: Religie en Religiebeleving in Rusland

Deze observaties inzake religie en religiebeleving in Rusland zijn ontleend aan publieke opinieonderzoeken, uitgevoerd door het onafhankelijke Levada Centrum in de periode 1991-2017. Gemiddelde namen 1600 personen van 18 jaar en ouder deel aan deze onderzoeken. Respondenten participeerden verspreid over meer dan 100 locaties in meer dan 40 Russische regio's.

In 2017 gaf ongeveer 74% van de respondenten aan in God of in een andere vorm van een hoger wezen te geloven. Voor het orthodoxe deel van de populatie bedroeg dit 82%. Een op de acht van diegenen die zich als orthodox identificeerden, gaf echter aan *niet* in God te geloven of ernstige twijfels hierover te hebben. Hieruit zou men kunnen constateeren dat deze groep orthodox zijn ziet als een onderdeel van de Russische identiteit zonder zich als religieus te kwalificeren. Hoe dan ook mag het getal van diegenen die in God geloven hoog worden genoemd, zeker wanneer men het atheïstische Sovjet verleden in ogenschouw neemt; een verleden dat per saldo

Poepoetamees rassmotret' vyshesказанное в контексте соблюдения прав человека. Поскольку между церковью и государством нет строгого разделения и поскольку государство допускает только признанные религии, права человека, в данном случае свобода вероисповедания, находятся под угрозой. Это особенно верно для тех, кто придерживается непризнанных религий. С другой стороны, можно также сделать вывод, что в современной России с большим уважением относятся к официально признанным религиям, включая и мусульманство. Другими словами, если не выходить за официальные рамки, то ничего не случится. Однако диссидентство не поощряется, что в свою очередь также влияет на ситуацию с правами человека.

★ Религия и отношение к ней в России: статистические данные

Данные наблюдения относительно религии и отношения к ней в России основываются на результатах опросов общественного мнения, проведенных независимым Левада-Центром в 1991 – 2017 гг. В этих опросах приняли участие в среднем 1600 человек в возрасте 18 лет и старше, проживающих в более чем 100 населенных пунктах в 40 субъектах Федерации.

В 2017 г. около 74% населения России подтвердили, что они верят в Бога или в некую высшую силу. Среди православных опрошенных эта доля достигла 82%. Однако каждый восьмой из них сообщил, что не верит в существование Бога или имеет серьезные сомнения по этому поводу. Отсюда можно сделать вывод, что эта группа считает православие частью русской идентичности, но не относит себя к категории верующих. В любом случае число верующих можно назвать довольно высоким, особенно если принять во внимание атеистическое советское прошлое, которому менее тридцати лет. В 1990 г. более 60% опрошенных счита-

minder dan dertig jaar geleden is. In 1990 gaf nog meer dan 60% aan atheïst te zijn. Ná 2000 valt een snelle daling van dit aantal waar te nemen tot ongeveer 10%. Een verklaring zou kunnen zijn dat de regering religie én religieuze waarden nadrukkelijk probeert te cultiveren en propageert. Religieuze normen en waarden worden ook van staatswege vaak geportretteerd als zijnde van fundamenteel belang voor de Russische samenleving. Daar past een atheïstische levensvisie, vaak ook geassocieerd met het communistische verleden, veel minder bij.

Ongeveer de helft van de Russen gelooft in het eeuwig leven of in religieuze wonderen. Voor het geloof in de duivel en/of de hel gold dit voor ongeveer 40%. Opmerkelijk is echter het percentage Russen dat min of meer gelooft in het Boze Oog of beheksing: dit scoort 55%. Men mag dus concluderen dat bijgeloof wijdverbreid is.

Er is een verschil in godsbeleving en in praktiserend religieus zijn. Ongeveer de helft van de geënquêteerden zag zichzelf in 2017 als min of meer praktiserend religieus. Dit wordt ook weerspiegeld door het kerkbezoek: hetzelfde aantal ondervraagden gaf aan minstens een keer per jaar naar een godshuis te gaan. Dit betreft dan niet alleen diegenen die de orthodoxe gezindte zijn toegedaan maar ook bijvoorbeeld moslims. Religie is dus bij een substantieel deel van de bevolking van groot belang. Dit aantal stijgt overigens. In 2008 gaf slechts 24% van de respondenten aan min of meer religieus te zijn. Een verklaring voor deze stijging zou ook hier het overheidsbeleid kunnen zijn.

Vraag is natuurlijk in welke mate religie van invloed moet zijn op areligieuze maatschappelijke domeinen. Juist over deze thematiek heeft het Levada Centrum in 2016 een aparte enquête gehouden. Deze wederom onder 1600 respondenten, verspreid over geheel Rusland. Een van de vragen betrof kerkelijke invloed

lied zichzelf atheïsten. Na 2000 g. wordt waargenomen een snel dalend beeld van deze indicator tot ongeveer 10%. Dit kan worden verklaard door het feit dat de overheid actief cultiveert en propageert religie en religieuze tradities. Religieuze morele normen worden vaak afgebeeld door de staat als zijnde van fundamenteel belang voor de Russische samenleving. Daar past een atheïstische levensvisie, vaak ook geassocieerd met het communistische verleden, veel minder bij.

Ook de helft van de Russen gelooft in het eeuwig leven of in religieuze wonderen. Voor het geloof in de duivel en/of de hel gold dit voor ongeveer 40%. Opmerkelijk is echter het percentage Russen dat min of meer gelooft in het Boze Oog of beheksing: dit scoort 55%. Men mag dus concluderen dat bijgeloof wijdverbreid is.

En er is een verschil in godsbeleving en in praktiserend religieus zijn. Ongeveer de helft van de geënquêteerden zag zichzelf in 2017 als min of meer praktiserend religieus. Dit wordt ook weerspiegeld door het kerkbezoek: hetzelfde aantal ondervraagden gaf aan minstens een keer per jaar naar een godshuis te gaan. Dit betreft dan niet alleen diegenen die de orthodoxe gezindte zijn toegedaan maar ook bijvoorbeeld moslims. Religie is dus bij een substantieel deel van de bevolking van groot belang. Dit aantal stijgt overigens. In 2008 gaf slechts 24% van de respondenten aan min of meer religieus te zijn. Een verklaring voor deze stijging zou ook hier het overheidsbeleid kunnen zijn.

Vraag is natuurlijk in welke mate religie van invloed moet zijn op areligieuze maatschappelijke domeinen. Juist over deze thematiek heeft het Levada Centrum in 2016 een aparte enquête gehouden. Deze wederom onder 1600 respondenten, verspreid over geheel Rusland. Een van de vragen betrof kerkelijke invloed

op overheidsbeleid. Een kwart van de ondervraagden gaf aan dit min of meer wenselijk te achten. 30% meende dat het geloof een leidraad moest zijn voor het handelen van Russische hoogwaardigheidsbekleders. Dit aantal is eigenlijk sinds 2007 niet substantieel veranderd. De meerderheid van de Russen vindt religieuze beïnvloeding niet wenselijk. Daarbij geeft echter meer dan de helft van de Russen – 56% – aan de mate van religieuze invloed precies genoeg te vinden. 17% vindt het te veel en een ongeveer even groot aantal te weinig. Deze waarden zijn sinds 1998 min of meer stabiel. Dit oogt tegenstrijdig. Enerzijds vindt de meerderheid dat religieuze beïnvloeding niet zou moeten, anderzijds acht men de mate van beïnvloeding precies goed. Men zou hier een hoger percentage hebben verwacht dat beïnvloeding afwijst. Een verklaring zou kunnen zijn dat men in het algemeen niet afwijzend staat ten aanzien van beïnvloeding op die gebieden waarop religieuze organisaties actief zijn.

Wat zijn deze terreinen? Ongeveer de helft van de Russen acht religieuze beïnvloeding inzake breed gedeelde maatschappelijke normen en waarden wenselijk. Ongeveer 40% – een tamelijk laag percentage – gaf aan het voorzien in spirituele behoeftes belangrijk te vinden. Barmhartigheid scoort ongeveer 30%. Dit zijn cijfers die sinds 1998 niet wezenlijk zijn veranderd. Opmerkelijk is dat slechts 20% van de ondervraagden een rol ziet voor religieuze instellingen als bevorderaars van sociale en politieke harmonie. Maar dit is wel één van de belangrijkste taken die de Russische overheid voor deze instituties ziet weggelegd. Religie, als hoeder van traditionele normen en waarden, krijgt in deze zin dezelfde rol toebedeeld als bijvoorbeeld geschiedenis.

Het Kremlin ziet vooral de als glorierijk geportretteerde elementen van het verleden – bijvoorbeeld de beide Vaderlandse oorlogen tegen Napoleon en Hitler – als inspiratiebron voor het heden én de toekomst. Zowel religie als geschiedenis maken deel uit van het door

overheidsbeleid. Vierde respondenten gaf aan dit min of meer wenselijk te achten. 30% meende dat het geloof een leidraad moest zijn voor het handelen van Russische hoogwaardigheidsbekleders. Dit aantal is eigenlijk sinds 2007 niet substantieel veranderd. De meerderheid van de Russen vindt religieuze beïnvloeding niet wenselijk. Daarbij geeft echter meer dan de helft van de Russen – 56% – aan de mate van religieuze invloed precies genoeg te vinden. 17% vindt het te veel en een ongeveer even groot aantal te weinig. Deze waarden zijn sinds 1998 min of meer stabiel. Dit oogt tegenstrijdig. Enerzijds vindt de meerderheid dat religieuze beïnvloeding niet zou moeten, anderzijds acht men de mate van beïnvloeding precies goed. Men zou hier een hoger percentage hebben verwacht dat beïnvloeding afwijst. Een verklaring zou kunnen zijn dat men in het algemeen niet afwijzend staat ten aanzien van beïnvloeding op die gebieden waarop religieuze organisaties actief zijn.

O in welke gebieden? Ongeveer de helft van de Russen acht religieuze beïnvloeding inzake breed gedeelde maatschappelijke normen en waarden wenselijk. Ongeveer 40% – een tamelijk laag percentage – gaf aan het voorzien in spirituele behoeftes belangrijk te vinden. Barmhartigheid scoort ongeveer 30%. Dit zijn cijfers die sinds 1998 niet wezenlijk zijn veranderd. Opmerkelijk is dat slechts 20% van de ondervraagden een rol ziet voor religieuze instellingen als bevorderaars van sociale en politieke harmonie. Maar dit is wel één van de belangrijkste taken die de Russische overheid voor deze instituties ziet weggelegd. Religie, als hoeder van traditionele normen en waarden, krijgt in deze zin dezelfde rol toebedeeld als bijvoorbeeld geschiedenis.

Voor het Kremlin zijn vooral de als glorierijk geportretteerde elementen van het verleden – bijvoorbeeld de beide Vaderlandse oorlogen tegen Napoleon en Hitler – belangrijke bronnen van inspiratie voor het heden en de toekomst. Zowel religie als geschiedenis maken deel uit van het door

het Kremlin gecultiveerde proces van *Russische* identiteitsvorming; een proces waar president Jeltsin weinig aandacht aan heeft besteed maar waar de huidige president Poetin voortdurend op hamert. Jeltsin wenste vooral de communistische ideologie te vernietigen. De ideologische leegte daarna heeft hij niet kunnen vullen. Poetin doet daar nadrukkelijk wel pogingen toe. Probleem is vanzelfsprekend dat het niet gemakkelijk is zowel inzake normen en waarden als inzake een gemeenschappelijk gedeeld verleden unanieme visies te ontwikkelen. Oftewel, waar eindigt pluriformiteit en waar begint unanimiteit?

Religie achten dus veel Russen belangrijk maar dan wel binnen geïnstitutionaliseerde kaders van de wettelijk erkende godsdiensten. Dit kan men opmaken uit de antwoorden op een gestelde vraag over de Jehova's getuigen. Ongeveer de helft van de Russen ziet dit als een christelijke sekte waartegen de overheid best mag optreden. Ongeveer 80% staat zelfs achter een verbod op de activiteiten van deze organisatie. De gedachte – het zijn medechristenen waarom moet daartegen worden opgetreden? – is kennelijk niet wijdverbreid. Overduidelijk is er weinig verontwaardiging over vonnissen van het Hooggerechtshof die bepaalden dat de Jehova's getuigen een extremistische organisatie zijn. En dat terwijl ook president Poetin zelf zijn verbazing heeft geuit over deze vonnissen.

In het algemeen kan, blijkens een onderzoek van 2016, geconstateerd worden dat gelovigen van de erkende godsdiensten positieve gedachten opwekken. Dit geldt zowel voor orthodoxen (92%), katholieken (73%), protestanten (60%) en joden (54%). Voor moslims is dit met 58%, niet wezenlijk verschillend als in een onderzoek uit 2003. In 2016 gaf 30% van de ondervraagden ook aan een negatieve houding tegenover de islam te hebben. Dit is beduidend hoger dan bij de andere gevestigde

процесса формирования русской идентичности, процесса, которому президент Ельцин уделял мало внимания, а президент Путин, наоборот, настойчиво продолжает работать в этом направлении. Основной задачей Ельцина было уничтожение коммунистической идеологии. Впоследствии он не смог заполнить оставшуюся после этого идеологическую пустоту. Путин же предпринимает решительные попытки сделать это. Само собой разумеется, что проблема заключается как в формировании единого мнения о нравственных нормах, так и единого взгляда на общее прошлое. Другими словами, где заканчивается плюрализм и где начинается единогласие?

Итак, многие россияне считают религию важной, но в установленных государством рамках законно признанных религий. К этому выводу можно прийти на основании заданного вопроса о Свидетелях Иеговы. Около половины россиян считают их христианской сектой, против которой власти могут предпринимать ограничительные меры. Примерно 80% даже поддерживают запрет на деятельность этой организации. Мысль о том, что они тоже христиане и почему против них, христиан, должны быть предприняты меры, видимо, не нашла широкого распространения. Очевидно, что практически не вызвало возмущения решение Верховного суда, постановившего, что Свидетели Иеговы являются экстремистской организацией. И это при том, что сам президент Путин выразил удивление по поводу этого судебного решения.

В целом, согласно исследованию 2016 г., можно сделать вывод, что верующие признанных конфессий вызывают положительные чувства. Это касается православных (92%), католиков (73%), протестантов (60%) и иудеев (54%). Для мусульман этот показатель составляет 58%, что существенно не отличается от показателей 2003 г. В 2016 г. 30% респондентов заявили, что они негативно относятся к исламу. Этот показатель значительно выше, если сравнивать с другими

religies met uitzondering van de joodse. Negatieve gevoelens ten opzichte van orthodoxen koesteren slechts 3% van de geënquêteerden. Interessant is dat atheïsten bij meer dan 60% van de ondervraagden geen negatieve sentimenten opriepen; een getal dat feitelijk sinds 2003 niet is veranderd. Op de stelling: 'diepgelovige mensen zijn vaak intolerant', reageerde ongeveer 40% van de geënquêteerden instemmend; een teken dat te veel zelotisme ook irritatie oproept. Tegelijkertijd geeft een ruime 65% van de ondervraagden aan vertrouwen te hebben in de orthodoxe kerk. Deze tendens is sinds 1997 langzamerhand gestegen.

Conclusie: Orthodoxie en de Russisch-orthodoxe kerk zijn diep verankerd in de Russische samenleving. Er is ook breed vertrouwen in de orthodoxe kerk als instituut. In de laatste tien jaar is ook de religiositeit toegenomen. Voor deze stijging zou het regeringsbeleid verantwoordelijk kunnen zijn. Het atheïsme – de dominante ideologie ten tijde van de Sovjet-tijd – is sterk in populariteit afgenomen. Over het algemeen wil men echter ook niet dat de Russisch-orthodoxe kerk te veel invloed uitoefent op het regeringsbeleid. Men zou dit kunnen uitleggen als een soort van steun voor de scheiding tussen kerk en staat. Tevens is het opvallend dat het vertrouwen in geïnstitutionaliseerde religies groot is. Dit geldt echter niet voor die religieuze stromingen die buiten de geïnstitutionaliseerde kaders vallen. Daarvoor is weinig begrip.

религиями, за исключением иудаизма. Негативные чувства к православным питают только 3% опрошенных. Интересно, что атеисты не вызывают каких-либо негативных чувств более чем у 60% респондентов: этот показатель фактически не изменился с 2003 г. На утверждение «глубоко верующие люди бывают часто нетерпимы к другим» около 40% опрошенных ответили согласием: признак того, что слишком много фанатизма также вызывает раздражение. В то же время более 65% респондентов указывают, что православная церковь заслуживает доверия. Эта тенденция постепенно усиливается с 1997 г.

Вывод: православие и Русская православная церковь глубоко укоренились в российском обществе. Существует также широкое доверие к православной церкви как к институту. Религиозность также возросла за последние десять лет, что можно объяснить проводимой государственной политикой. Резко снизилась популярность атеизма, доминирующей идеологии во времена Советского Союза. В целом, однако, люди не хотят, чтобы Русская православная церковь оказывала слишком большое влияние на государственную политику. Это можно объяснить как своего рода поддержку разделению церкви и государства. Также необходимо отметить, что существует большое доверие к официально признанным религиям. Однако это не относится к тем религиозным движениям, которые не являются официально признанными: они остаются недопонятыми.

Табел 1 Dient de kerk besluitvorming van de Russische overheid te beïnvloeden?
Таблица 1 Как вы считаете, должна ли церковь оказывать влияние на принятие государственных решений?

	2005	2007	2012	2013	2016	2017
Helemaal mee eens Определенно да	16 %	7 %	6 %	5 %	6 %	6 %
Mee eens Скорее, да	26 %	22 %	20 %	21 %	18 %	22 %
Mee oneens Скорее, нет	27 %	33 %	37 %	39 %	38 %	36 %
Helemaal mee oneens Определенно нет	24 %	28 %	28 %	26 %	28 %	22 %
Weet ik niet Затруднились ответить	8 %	10 %	10 %	10 %	9 %	14 %
Aantal respondenten Число опрошенных	1600	1600	1600	800	800	1600

Табел 2 Hoeveel invloed hebben de kerk en religieuze organisaties op het overheidsbeleid in Rusland?
Таблица 2 Как вы считаете, насколько большое влияние на государственную политику оказывают в нашей стране церковь и религиозные организации?

	1991	1998	2008	2012	2013	2014	2016	2017
Te veel Слишком много	2 %	5 %	4 %	10 %	6 %	7 %	5 %	7 %
Iets meer dan nodig Немного больше, чем необходимо	4 %	11 %	14 %	18 %	19 %	16 %	12 %	16 %
Precies genoeg Ровно столько, сколько должно быть	22 %	27 %	45 %	44 %	48 %	42 %	56 %	39 %
Iets minder dan nodig Немного меньше чем необходимо	16 %	9 %	11 %	8 %	8 %	6 %	10 %	8 %
Te weinig Слишком мало	30 %	13 %	7 %	7 %	5 %	5 %	6 %	6 %
Weet ik niet Затруднились ответить	26 %	35 %	19 %	14 %	14 %	25 %	10 %	24 %
Aantal respondenten Число опрошенных	2960	1700	1600	1600	800	1600	800	1600

★ Tabel 3 Wat zijn uw gevoelens jegens...?
Таблица 3 С какими чувствами вы относитесь к...?

	Respect с уважением	Vriendelijk, interesse с доброжелательностью, с интересом	Tegenstrijdi- ge gevoelens с противоре- чивыми чувствами	Vijandig с нприязнью	Angst с опасениями	Weet ik niet Затрудни- лись отве- тить
Orthodoxen Православным	59 %	33 %	2 %	1 %	≤1 %	5 %
Katholieken Католикам	33 %	40 %	10 %	3 %	2 %	13 %
Protestanten Протестантам	27 %	33 %	15 %	4 %	3 %	18 %
Joden (religie) Иудеям	24 %	30 %	16 %	7 %	4 %	19 %
Vertegenwoordi- gers van oosterse religies Представителям восточных религий	23 %	32 %	16 %	5 %	4 %	20 %

Datum: juni 2017, число: июнь 2017 г., N=1600

★ Tabel 4 Wat zijn uw gevoelens jegens moslims?
Таблица 4 С какими чувствами вы относитесь к мусульманам?

	2003	2017
Respect с уважением	25 %	28 %
Vriendelijk, interesse с доброжелательностью, с интересом	34 %	30 %
Tegenstrijdige gevoelens с противоречивыми чувствами	14 %	18 %
Vijandig с нприязнью	9 %	6 %
Angst с опасениями	8 %	6 %

N=1600

★ **Tabel 5 Wat zijn uw gevoelens jegens atheïsten (mensen die niet in een God**
Таблица 5 С какими чувствами вы относитесь к атеистам (людям, не веря-
щим в бога)

	2003	2017
Respect с уважением	24 %	27 %
Vriendelijk, interesse с доброжелательностью, с интересом	38 %	36 %
Tegenstrijdige gevoelens с противоречивыми чувствами	13 %	12 %
Vijandig с неприязнью	7 %	4 %
Angst с опасениями	6 %	4 %
Weet ik niet Затруднились ответить	13 %	18 %

N=1600

★ **Tabel 6 In welke mate bent u het eens of oneens met de stelling dat diepgelovi-**
Таблица 6 В какой мере вы согласны или не согласны с высказыванием «Глу-
боко верующие люди часто бывают слишком нетерпимы к дру-
гим»

	1998	2014	2017
Helemaal mee eens Полностью согласен	9 %	9 %	11 %
Mee eens Скорее, согласен	29 %	22 %	30 %
Noch eens, noch oneens Ни согласен, ни не согласен	16 %	22 %	26 %
Mee oneens Скорее не согласен	21 %	19 %	17 %
Helemaal niet mee eens Совершенно не согласен	4 %	13 %	7 %
Weet ik niet Затруднились ответить	21 %	16 %	10 %
Aantal respondenten Число опрошенных	1700	1600	1600

★ Tabel 7 Weet u wat "Jehova's getuigen" zijn? Indien ja, welk van de volgende beschrijvingen benadert uw mening het beste?
Таблица 7 Знаете ли вы кто такие "Свидетели Иеговы"? Если да, то какое из следующих утверждений ближе всего к тому, что вы думаете о них?

Ja, het zijn normale christenen Да, это обычные христиане	2 %
Ja, hun leer is een tak van protestantisme Да, их учение это отделение от протестантизма	5 %
Ja, hun leer is een eigen religieuze confessie Да, их учение это отдельная религиозная конфессия	15 %
Ja, het is een christelijke sekte Да, это христианская секта	49 %
Ik heb over hen niets gehoord Ничего про них не слышал	20 %
Weet ik niet Затруднились ответить	10 %

Datum: juni 2017, число: июнь 2017 г., N=1600

★ Tabel 8 Heeft u gehoord over het verbod op de activiteiten van de religieuze organisatie "Jehova's getuigen" in Rusland door het ministerie van Justitie?
Таблица 8 Слышали ли вы о запрете Министерством юстиции России деятельности религиозной организации "Свидетели Иеговы" в России?

Ja, ik ben er tot in detail mee bekend Да, знаю об этом в деталях	13 %
Ja, ik heb er iets over gehoord Да, что-то слышал об этом	34 %
Ik heb er niets over gehoord Ничего не слышал об этом	50 %
Weet ik niet Затруднились ответить	3 %

Datum: juni 2017, число: июнь 2017 г., N=1600

★ **Tabel 9 Keurt u het verbod op de activiteiten van de religieuze organisatie "Jehova's getuigen" goed? (in % van hen die de organisatie kennen)**
Таблица 9 Одобряете ли вы запрет деятельности религиозной организации "Свидетели Иеговы"? (в % от тех, кто знает)

Определенно да Jazeker	51 %
Скорее, да Waarschijnlijk wel	28 %
Скорее, нет Waarschijnlijk niet	9 %
Определенно нет Zeker niet	3 %
Weet ik niet Затруднились ответить	9 %

Datum: juni 2017, число: июнь 2017 г., N=1600

★ **Tabel 10 Hoe religieus vindt u zichzelf?**
Таблица 10 Насколько религиозным человеком вы себя считаете?

	2008	2014	2015	2017
Zeer religieus Очень религиозным	5 %	4 %	4 %	9 %
In enige mate religieus В какой-то мере религиозным	19 %	31 %	36 %	44 %
Niet bijzonder religieus Не слишком религиозным	56 %	37 %	32 %	33 %
Bijzonder areligieus Совершенно нерелигиозным	16 %	26 %	23 %	13 %
Weet ik niet Затруднились ответить	2 %	3 %	5 %	2 %

N=1600

★ **Tabel 11 Welk van deze stellingen drukt het beste uw voorstelling van het bestaan van God uit?**
Таблица 11 Какое из перечисленных высказываний точнее всего отражает Ваше представление о существовании Бога?

	1991	1998	2008	2009	2014	2015	2017
Ik geloof niet in het bestaan van God Я не верю в существование Бога	18 %	19 %	10 %	6 %	7 %	8 %	10 %
Ik weet niet of God bestaat, en ik twijfel of ik overtuigd kan worden van zijn bestaan Я не знаю, существует ли Бог, и сомневаюсь, что можно убедиться в его существовании	18 %	11 %	9 %	8 %	10 %	10 %	9 %
Ik geloof niet in God, maar ik geloof in een of andere hogere macht Я не верю в Бога, но я верю в некую высшую силу	18 %	13 %	11 %	11 %	14 %	16 %	11 %
Soms geloof ik in het bestaan van God, en soms niet Иногда я верю в существование Бога, а иногда не верю	11 %	12 %	14 %	13 %	15 %	15 %	13 %
Ik geloof in het bestaan van God, alhoewel ik soms twijfel Я верю в существование Бога, хотя иногда я испытываю сомнения	15 %	16 %	21 %	21 %	19 %	17 %	19 %
Ik weet dat God bestaat en twijfel daaraan niet Я знаю, что Бог существует и не испытываю в этом никаких сомнений	14 %	24 %	32 %	36 %	29 %	25 %	31 %
Weet ik niet Затруднились ответить	5 %	5 %	4 %	5 %	7 %	8 %	7 %
Aantal respondenten Число опрошенных	3000	1700	1600	1600	1600	1600	1600

N=1600

★ **Tabel 12 Woont u religieuze diensten bij? Indien ja, hoe vaak?**
Таблица 12 Посещаете ли вы религиозные службы? Если да, то как часто?

	2003 VII	2007 IX	2008 I	2010 XII	2011 XII	2012 X	2013 XI	2014 III	2014 VII	2015 III	2015 XII	2016 VIII	2017 X
Meermaals per week Несколько раз в неделю	1 %	1 %	<1 %	1 %	2 %	2 %	1 %	2 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %
Eenmaal per week Раз в неделю	1 %	2 %	1 %	2 %	2 %	3 %	4 %	3 %	3 %	2 %	2 %	2 %	2 %
Twee/drie- maal per maand Два-три раза в месяц	2 %	2 %	2 %	3 %	3 %	4 %	3 %	4 %	3 %	2 %	3 %	4 %	4 %
Eenmaal per maand Раз в месяц	3 %	3 %	4 %	4 %	5 %	6 %	6 %	6 %	4 %	5 %	5 %	6 %	6 %
Enkele malen per jaar Несколько раз в году	20 %	24 %	14 %	18 %	19 %	21 %	17 %	22 %	21 %	20 %	20 %	23 %	22 %
Eenmaal per jaar Примерно раз в году	10 %	10 %	15 %	11 %	11 %	14 %	16 %	15 %	15 %	16 %	13 %	13 %	13 %
Minder dan eenmaal per jaar Реже, чем раз в году	18 %	18 %	19 %	12 %	12 %	15 %	13 %	14 %	15 %	16 %	14 %	15 %	16 %
Nooit Никогда	46 %	39 %	38 %	45 %	45 %	33 %	35 %	30 %	37 %	32 %	38 %	33 %	33 %
Aantal res- pondenten Число опрошен- ных	2100	2000	2000	1600	1500	1500	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

★ **Tabel 13 Bidt u? Indien ja, hoe vaak?**
Таблица 13 Молитесь ли Вы? Если да, то как часто?

	1991	1998	2008	2017
Ik bid nooit Не молюсь никогда	69 %	53 %	34 %	41 %
Minder dan eenmaal per jaar Реже, чем раз в год	2 %	4 %	5 %	9 %
Een/tweemaal per jaar Один или два раза в год	2 %	3 %	4 %	6 %
Enkele malen per jaar Несколько раз в год	4 %	6 %	9 %	10 %
Ongeveer een keer per maand Примерно раз в месяц	2 %	3 %	5 %	6 %
Twee/drie keer per maand Два или три раза в месяц	2 %	2 %	6 %	5 %
Bijna elke week Почти каждую неделю	1 %	2 %	5 %	4 %
Enkele malen per week Несколько раз в неделю	2 %	5 %	7 %	5 %
Wekelijks Каждую неделю	1 %	2 %	3 %	3 %
Eenmaal per dag Один раз в день	6 %	7 %	9 %	-
Enkele malen per dag Несколько раз в день	5 %	6 %	7 %	2 %
Weet ik niet Затруднились ответить	4 %	9 %	8 %	≤ 1 %
Aantal respondenten Число опрошенных	3000	1700	1600	1600

★ **Tabel 14 Heeft u in de laatste 12 maanden een Heilig Geschrift gelezen of be-**
Таблица 14 В течение последних 12 месяцев вы читали или слушали чтение
любого священного писания?

Ja Да	27 %
Nee Нет	73 %

Datum: december 2017, число: декабрь 2017 г., N=1600

★ **Tabel 15** **Geloof u in leven na de dood?**
Таблица **Верите ли вы в жизнь после смерти?**

	1991	1998	2008	2015	2017
Ik geloof dat het bestaat Верю, что существует	15 %	12 %	20 %	12 %	21 %
Waarschijnlijk bestaat het Скорее всего существует	18 %	19 %	25 %	27 %	27 %
Waarschijnlijk bestaat het niet Скорее всего не существует	21 %	20 %	22 %	24 %	19 %
Ik geloof dat het niet bestaat Верю, что не существует	30 %	26 %	20 %	19 %	16 %
Weet ik niet Затруднились ответить	16 %	23 %	14 %	18 %	18 %
Aantal respondenten Число опрошенных	3000	1700	1600	1600	1600

★ **Tabel 16** **Geloof u in het bestaan van de duivel?**
Таблица **Верите ли вы в существование дьявола?**

	1991	2008	2011	2015	2017
Ik geloof dat die bestaat Верю, что существует	11 %	16 %	14 %	9 %	16 %
Waarschijnlijk bestaat die Скорее всего существует	14 %	24 %	21 %	27 %	25 %
Waarschijnlijk bestaat die niet Скорее всего не существует	20 %	24 %	13 %	25 %	20 %
Ik geloof dat die niet bestaat Верю, что не существует	37 %	22 %	33 %	21 %	21 %
Weet ik niet Затруднились ответить	17 %	14 %	19 %	18 %	19 %
Aantal respondenten Число опрошенных	3000	1600	1600	1600	1600

★ **Tabel 17 Geloof u in het koninkrijk der hemelen?**
Таблица 17 Верите ли вы в Царство Небесное?

	1991	2008	2010	2012	2015	2017
Ik geloof dat het bestaat Верю, что существует	14 %	20 %	29 %	22 %	11 %	20 %
Waarschijnlijk bestaat het Скорее всего существует	15 %	25 %	29 %	31 %	29 %	25 %
Waarschijnlijk bestaat het niet Скорее всего не существует	20 %	21 %	8 %	19 %	23 %	19 %
Ik geloof dat het niet bestaat Верю, что не существует	32 %	19 %	15 %	10 %	19 %	18 %
Weet ik niet Затруднились ответить	19 %	14 %	19 %	18 %	19 %	18 %
Aantal respondenten Число опрошенных	3000	1600	1600	1600	1600	1600

★ **Tabel 18 Geloof u in de hel?**
Таблица 18 Верите ли вы в существование Ада?

	1991	1998	2008	2010	2012	2015	2017
Ik geloof dat deze bestaat Верю, что существует	11 %	10 %	17 %	21 %	18 %	10 %	17 %
Waarschijnlijk bestaat deze Скорее всего существует	13 %	15 %	24 %	30 %	31 %	27 %	23 %
Waarschijnlijk bestaat deze niet Скорее всего не существует	21 %	22 %	22 %	10 %	21 %	25 %	21 %
Ik geloof dat deze niet bestaat Верю, что не существует	35 %	30 %	22 %	17 %	11 %	20 %	19 %
Weet ik niet Затруднились ответить	20 %	23 %	16 %	21 %	19 %	19 %	20 %
Aantal respondenten Число опрошенных	3000	1700	1600	1600	1600	1600	100

★ **Tabel 19** **Geloof u in religieuze wonderen?**
Таблица **Верите ли вы в религиозные чудеса?**

	1991	1998	2008	2010	2012	2015	2017
Ik geloof dat deze bestaan Верю, что существует	17 %	10 %	22 %	24 %	17 %	13 %	19 %
Waarschijnlijk bestaan deze Скорее всего существует	16 %	19 %	27 %	29 %	35 %	34 %	29 %
Waarschijnlijk bestaan deze niet Скорее всего не существует	19 %	20 %	19 %	12 %	23 %	22 %	18 %
Ik geloof dat deze niet bestaan Верю, что не существует	30 %	29 %	19 %	18 %	10 %	16 %	18 %
Weet ik niet Затруднились ответить	18 %	22 %	13 %	18 %	16 %	15 %	17 %
Aantal respondenten Число опрошенных	3000	1700	1600	1600	1600	1600	1600

★ **Tabel 20** **Heeft u thuis enige objecten toebehorende aan een religieuze cultus**
Таблица **voor ritueel gebruik?**
Есть ли у вас дома какие-либо предметы религиозного культа для
совершения религиозных обрядов?

	2008	2017
Ja Да	75 %	62 %
Nee Нет	25 %	38 %

N=1600

★ **Tabel 21** Bezoekt u heilige plaatsen (zoals de Troitse-Sergieva Lavra, Mekka, een datsan of de Klaagmuur in Jeruzalem) voor religieuze doeleinden? Zo ja, hoe vaak?
Таблица 21 Посещаете ли вы святы места (такие, как, например, Троице-Сергиева лавра, Мекка, дацан, стена плача в Иерусалиме и др.) с религиозными целями? Если да, то как часто?

	2008	2017
Nooit Никогда	83 %	72 %
Minder dan eens per jaar Реже, чем раз в год	4 %	19 %
Een/tweemaal per jaar Один-два раза в год	1 %	7 %
Enkele malen per jaar Несколько раз в год	1 %	2 %
Eenmaal per maand of vaker Раз в месяц и чаще	≤1 %	≤1 %

N=1600

★ **Tabel 22** Geloof u in het boze oog of beheksing?
Таблица 22 Верите ли вы в сглаз, порчу?

	2010	2012	2015	2017
Ik geloof dat het bestaat Верю, что существует	29 %	21 %	15 %	24 %
Waarschijnlijk bestaat het Скорее всего, существует	32 %	38 %	40 %	31 %
Waarschijnlijk bestaat het niet Скорее всего, не существует	9 %	18 %	18 %	15 %
Ik geloof dat het niet bestaat Верю, что не существует	15 %	10 %	15 %	15 %
Weet ik niet Затруднились ответить	16 %	13 %	12 %	16 %
Aantal respondenten Число опрошенных	1600	1600	1600	1600

★ **Tabel 23 Is het volgens u waar of onwaar dat geluksamuletten soms daadwerkelijk geluk brengen?**
Таблица 23 Как вы считаете, это верно или неверно, что амулеты на счастье действительно иногда приносят удачу?

	1998	2008	2017
Het is zeker waar Определенно верно	12 %	10 %	9 %
Het is waarschijnlijk waar Скорее, верно	32 %	31 %	36 %
Het is waarschijnlijk onwaar Скорее, неверно	17 %	15 %	21 %
Het is zeker onwaar Определенно неверно	17 %	16 %	20 %
Weet ik niet Затруднились ответить	22 %	29 %	14 %
Aantal respondenten Число опрошенных	1600	1600	1600

★ **Tabel 24 Denkt u dat sommige profeten daadwerkelijk de toekomst kunnen voorspellen?**
Таблица 24 Как вы считаете, некоторые прорицатели действительно могут предвидеть будущее?

	1998	2008	2017
Het is zeker waar Определенно верно	15 %	14 %	10 %
Het is waarschijnlijk waar Скорее, верно	40 %	40 %	41 %
Het is waarschijnlijk onwaar Скорее, неверно	13 %	11 %	18 %
Het is zeker onwaar Определенно неверно	15 %	12 %	17 %
Weet ik niet Затруднились ответить	16 %	24 %	14 %
Aantal respondenten Число опрошенных	1600	1600	1600

★ **Tabel 25** Is het volgens u waar of onwaar dat iemands sterrenbeeld en horoscoop invloed kunnen hebben op diens lot?
Таблица Как вы считаете, это верно или неверно, что знак звезды человека, гороскоп, могут влиять на его судьбу?

	1998	2008	2017
Het is zeker waar Определенно верно	15 %	14 %	10 %
Het is waarschijnlijk waar Скорее, верно	40 %	40 %	41 %
Het is waarschijnlijk onwaar Скорее, неверно	13 %	11 %	18 %
Het is zeker onwaar Определенно неверно	15 %	12 %	17 %
Weet ik niet Затруднились ответить	16 %	24 %	14 %
Aantal respondenten Число опрошенных	1600	1600	1600

★ **Tabel 26** Bent u dit jaar naar een paasdienst in de kerk geweest? Heeft u de televisieuitzending van de paasdienst vanuit de Christus-Verlosserkathedraal in Moskou bekeken?
Таблица Были ли вы в этом году на Пасхальной службе в церкви? Смотрели ли вы телевизионную трансляцию Пасхального богослужения из Храма Христа Спасителя в Москве?

	2012	2015	2017
Ik ben naar een paasdienst in de kerk geweest Были на Пасхальной службе в церкви	15 %	15 %	17 %
Ik heb naar de televisieuitzending van de paasdienst gekeken Смотрели телевизионную трансляцию пасхального богослужения	37 %	28 %	34 %
Geen van beide Не делали ни того, ни другого	50 %	58 %	51 %

N=1600

27 Bent u in verband met de aankomende vastentijd voornemens uw ... te beperken
Готовы ли вы в связи с наступающим Великим постом ограничить...?

	Zeker wel Опреде- ленно да	Waarschijn- lijk wel Скорее, да	Waarschijn- lijk niet Скорее, нет	Zeker niet Опреде- ленно нет	Dat doe ik ge- woonlijk ook niet Не делаю это и в обычное время	Weet ik niet Затрудни- лись ответить
alcoholconsumptie употребление спиртных напитков						
februari 2017 февраль 2017	12 %	18 %	20 %	17 %	26 %	7 %
februari 2016 февраль 2016	7 %	18 %	17 %	15 %	38 %	5 %
maart 2013 март 2013	10 %	24 %	18 %	11 %	30 %	6 %
rookgedrag курение						
februari 2016 февраль 2016	2 %	7 %	17 %	17 %	54 %	4 %
maart 2013 март 2013	7 %	13 %	19 %	12 %	43 %	7 %
seksleven сексуальную жизнь						
februari 2017 февраль 2017	5 %	10 %	25 %	26 %	18 %	17 %
februari 2016 февраль 2016	2 %	8 %	25 %	26 %	24 %	15 %
maart 2013 март 2013	5 %	14 %	29 %	20 %	18 %	14 %

Tabel gaat verder op pagina: 88

Таблица продолжается на стр:

	Zeker wel Опреде- ленно да	Waarschijn- lijk wel Скорее, да	Waarschijn- lijk niet Скорее, нет	Zeker niet Опреде- ленно нет	Dat doe ik ge- woonlijk ook niet Не делаю это и в обычное время	Weet ik niet Затрудни- лись ответить
ontspanning en consumptie van entertainment развлечения, употребление развлекательной информации						
februari 2017 февраль 2017	6 %	13 %	29 %	24 %	17 %	10 %
februari 2016 февраль 2016	3 %	13 %	28 %	27 %	22 %	8 %
maart 2013 март 2013	7 %	19 %	31 %	19 %	15 %	10 %
zakenleven en gebruik van zakelijke informatie деловую жизнь, потребление деловой информации?						
februari 2016 февраль 2016	2 %	5 %	28 %	37 %	22 %	7 %
maart 2013 март 2013	4 %	9 %	36 %	28 %	13 %	10 %

N=800

★ Tabel 28 Hoe bent u voornemens om te eten tijdens de vastentijd?
Таблица Как вы собираетесь питаться во время Великого поста?

	1997	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ik houd vast aan mijn gebruikelijke eetpatroon Сохраню обычный режим питания	73 %	77 %	77 %	78 %	76 %	76 %	79 %	79 %	70 %	73 %	72 %	74 %	69 %	71 %	71 %	75 %	73 %
Ik ben voornemens om mij deels aan het vasten te houden (ik onthoud mij van vlees, alcohol e.d.) Собираюсь частично поститься (отказаться от мяса, спиртного и т.п.)	20 %	14 %	16 %	13 %	13 %	15 %	15 %	15 %	17 %	19 %	18 %	17 %	21 %	18 %	20 %	16 %	18 %
Ik ben voornemens om mij volledig aan de vasten te houden in de laatste week Собираюсь полностью поститься последнюю неделю	-	2 %	2 %	4 %	5 %	4 %	2 %	2 %	4 %	2 %	4 %	4 %	3 %	4 %	5 %	4 %	4 %
Ik ben voornemens om mij volledig aan de vasten te houden gedurende zeven weken Собираюсь соблюдать полный пост в течение семи недель	5 %	3 %	3 %	4 %	4 %	2 %	2 %	2 %	2 %	3 %	3 %	1 %	2 %	2 %	2 %	3 %	2 %
Weet ik niet Затруднились ответить	2 %	4 %	2 %	1 %	2 %	3 %	2 %	2 %	5 %	4 %	4 %	4 %	4 %	4 %	2 %	2 %	5 %
Aantal respondenten Число опрошенных	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	800	800	800	1600

Tabel 29 Gaat u Pasen vieren? Indien ja, wat uit deze beschrijvingen gaan u of uw familieleden doen?
Таблица Будете ли Вы праздновать Пасху? Если да, то что из перечисленного будете делать Вы или члены Вашей семьи?

	1997	1998	1999	2000	2006	2010	2011	2012	2013	2017
Raaskwarktaart maken Готовить творожную пасху	17 %	19 %	11 %	13 %	18 %	14 %	18 %	17 %	18 %	12 %
Raasbroden bakken Печь куличи	38 %	45 %	44 %	43 %	39 %	31 %	33 %	30 %	29 %	26 %
Raasbroden kopen Покупать куличи	16 %	19 %	21 %	21 %	39 %	39 %	41 %	42 %	43 %	41 %
Eieren beschilderen Красить яйца	67 %	71 %	74 %	72 %	76 %	70 %	76 %	70 %	69 %	65 %
Raasbroden inzegenen Освящать куличи	13 %	18 %	14 %	14 %	21 %	19 %	25 %	21 %	24 %	20 %
Een paaswake bij Пойдут ко Всенощной	7 %	11 %	8 %	5 %	7 %	8 %	9 %	7 %	11 %	6 %
Het kerkhof bezoeken Поедут на кладбище	- *	- *	- *	- *	28 %	19 %	27 %	23 %	25 %	17 %
Gasten ontvangen Будут принимать гостей	31 %	33 %	27 %	25 %	32 %	23 %	32 %	28 %	29 %	21 %

Tabel gaat verder op pagina: 91

Таблица продолжается на стр:

Vervolg tabel

29, blz. 90

Продолжение таблицы

29, стр. 90

	1997	1998	1999	2000	2006	2010	2011	2012	2013	2017
Op visite gaan Пойдут в гости	25 %	25 %	24 %	23 %	26 %	25 %	30 %	26 %	30 %	27 %
Geschenken aan naasten geven Будут делать подарки близким	7 %	8 %	6 %	4 %	7 %	7 %	7 %	8 %	10 %	6 %
Nog onbekend hoe Pasen gevierd gaat worden Не знают, как будут праздновать	10 %	9 %	7 %	11 %	5 %	6 %	4 %	6 %	5 %	6 %
Pasen wordt niet gevierd Не будут праздновать Пасху	8 %	6 %	7 %	4 %	7 %	7 %	4 %	6 %	7 %	5 %
Onbekend of Pasen gevierd gaat worden Не знают, будут праздновать или нет	3 %	2 %	3 %	3 %	2 %	3 %	1 %	3 %	3 %	3 %

* optie niet beschikbaar op antwoordmodel

* вариант ответа не задавался

N=1600

★ Literatuur

★ Библиография

- Anderson, John. "Putin and the Russian Orthodox Church: Asymmetric Symphonia?" *Journal of International Affairs* 61, nr. 1 (Fall/Winter 2007): 185–201.
- Bezemer, J. W, en Marc Jansen. *Een geschiedenis van Rusland: van Rurik tot Poetin*. 10e druk. Amsterdam: Van Oorschot, 2015.
- Bremer, Thomas. *Kreuz und Kreml: kleine Geschichte der Orthodoxen Kirche in Russland*. Freiburg: Herder, 2007.
- Crews, Robert. 'Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia'. *American Historical Review* 108, no. 1 (2003): 50–83.
- Davis, Derek H. "Russia's New Law on Religion: Progress or Regress". *Journal of Church and State* 39 (1997): 645–56.
- Flier, Michael S. 'Political Ideas and Rituals'. In *The Cambridge History of Russia*, edited by Maureen Perrie, I:338–359. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521812276.018>.
- Gaudt, Sveta. "Putin, the Pope, and the Patriarch - Transitions Online". Transitions Online, 12 november 2003. <http://www.tol.org/client/article/10964-putin-the-pope-and-the-patriarch.html>.
- Gerrits, André. " - Rusland in 2015". *Internationale Spectator* 69, nr. 1 (2015). https://spectator.clingendael.org/pub/2015/januari/rusland_in_2015/.
- Hamburg, Gary M. 'Russian Political Thought, 1700–1917'. In *The Cambridge History of Russia*, edited by Dominic Lieven, 116–44. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521815291.008>.
- Kraft van Ermel, Nicolaas. "Orthodoxie, autocratie en nationale identiteit - Kerk en staat onder Poetin en Medvedev". *Kleio – Tijdschrift van de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland* 50, nr. 5 (2009): 44–48.
- Krindatch, Alexey D. "Changing Relationships between Religion, the State, and Society in Russia". *GeoJournal* 67, nr. 4 (May 21, 2007): 267–82. <https://doi.org/10.1007/s10708-007-9066-z>.
- Kruijt, L.J.M. *Tolerantie in 17e eeuwse Rusland*. Vol. 1/2. Utrechtse historische cahiers 6. Utrecht: Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, 1985.
- Lieven, Dominic. 'Russia as Empire and Periphery'. In *The Cambridge History of Russia*, edited by Dominic Lieven, 7–26. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521815291.003>.
- Miller, David. 'The Orthodox Church'. In *The Cambridge History of Russia*, edited by, I:387–408. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521812276.018>.
- Ramet, Sabrina Petra. 'Religious Policy in the Era of Gorbachev'. In *Religious Policy in the Soviet Union*, edited by Sabrina Petra Ramet, 31–52. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Thuis, Hans, vert. *Nestorkroniek: de oudste geschiedenis van het Kievse rijk*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2015.

- Walters, Philip. "A Survey of Soviet Religious Policy". In *Religious Policy in the Soviet Union*, edited by Sabrina Petra Ramet, 3–30. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Ware (Bishop Kallistos of Diokleia), Timothy. *The Orthodox Church*. New Edition. London: Penguin Books, 1997.
- Warhola, J. W. "Religion and Politics under the Putin Administration: Accommodation and Confrontation within 'Managed Pluralism'". *Journal of Church and State* 49, nr. 1 (1 January 2007): 75–95. <https://doi.org/10.1093/jcs/49.1.75>.
- Weeks, Theodore R. 'Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy'. In *The Cambridge History of Russia*, edited by Dominic Lieven, 27–44. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521815291.004>.
- Russian Public Opinion*. Moscow: Levada Center, 2018. Accessed February 10, 2019. <https://www.levada.ru/cp/wp-content/uploads/2018/05/2017Eng.pdf>.
- Общественное мнение*. Москва: Левада-Центр, 2018. Accessed October 2, 2019. <https://www.levada.ru/cp/wp-content/uploads/2018/05/OM-2017.pdf>.

★ **Relevante wetgeving en beleidsdocumenten**

★ **Важные законодательные и политические документы**

- ‘Декларация Митрополита Сергия’, 29 июля 1927. <http://www.krotov.info/acts/20/1927/19270729.html>.
- Закон СССР ‘О свободе совести и религиозных организациях’, № 1689-1 § (1990). <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>.
- Конституция Российской Федерации (1993). <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201408010002>.
- “Основы социальной концепции Русской Православной Церкви”. Русская Православная Церковь - Отдел Внешних Церковных Связей, 2000. <https://mospat.ru/ru/documents/social-concepts/>.
- Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров РСФСР о религиозных объединениях (1929). https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0007_rel&object=translation&l=ru.
- ‘Программа РКП(б) - Российской Коммунистической Партии (большевиков), принята 8 съездом партии в 1919 году’, 23 марта 1919. <http://www.agitclub.ru/center/comm/rkpb/1919progr.htm>.

Федеральный закон о внесении изменений в статью 148 Уголовного кодекса Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации в целях противодействия оскорблению религиозных убеждений и чувств граждан, N 136-ФЗ § (2013).

<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102166335&intelsearch=%E7%E0+%EE%F1%EA%EE%F0%E1%EB%E5%ED%E8%E5+%F7%F3%E2%F1%F2%E2+%E2%E5%F0%F3%FE%F9%E8%F5>.

Федеральный закон о свободе совести и о религиозных объединениях, N 125-ФЗ § (1997).

<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102049359&rdk=0>.

★ Over de auteurs

Prof. dr. J.S.A.M. (Hans) van Koningsbrugge is directeur van het NRCE én van het evenzeer aan de Rijksuniversiteit Groningen verbonden Centre for Russian Studies. Sinds 2000 verricht hij in opdracht van de ministeries van Buitenlandse Zaken en OCW onderzoek naar Nederlands cultureel erfgoed in Russische bibliotheken en archieven. Voorts is hij, in het kader van het voor het Instituut Clingendael te verzorgen onderwijs, gespecialiseerd in het vervaardigen van politieke en economische analyses over het huidige Rusland.

Nicolaas A. Kraft van Ermel, MA is historicus gespecialiseerd in contemporaine geschiedenis van Rusland, Oekraïne en Polen. Hij is afgestudeerd op een scriptie over politiek gebruik van religie en Geschiedenis in Oekraïne na 1991. Momenteel is hij werkzaam als staf-lid van het Nederland-Rusland Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen. Tevens is hij aan diezelfde universiteit verbonden als promovendus en schrijft een proefschrift over geschiedenispolitiek in Oekraïne, Rusland en Midden-Europa.

★ Об авторах

Проф., д-р Й.С.А.М. (Ханс) ван Конингс-брюгге – директор Нидерландско-российского центра, а также Русского центра при Государственном университете Гронингена. По поручению Министерства иностранных дел и Министерства образования, культуры и науки, с 2000 г. он проводит исследование культурного наследия Нидерландов в библиотеках и архивах по всей России. Кроме того, в рамках предлагаемого Нидерландским институтом международных отношений «Клингендаль» образования, он специализируется в проведении анализа политической и экономической ситуации в нынешней России.

Николай А. Крафт ван Эрмель, МА – историк, специализирующийся по современной истории России, Украины и Польши. Он защитил дипломную работу по теме использования в политике религии и истории Украины после 1991 г. На данный момент он работает в Нидерландско-российском центре, при Государственном университете Гронингена. Кроме того, он работает над защитой докторской степени в этом же университете, и пишет диссертацию об исторической политике в Украине, России и Средней Европе.

★ Over het Nederland-Rusland Centrum

Het Nederland-Rusland Centrum is opgericht in 2007 en richt zich op het aangaan van zakelijke en culturele contacten tussen Nederland en Rusland. Zijn directeur, Hans van Koningsbrugge is hoogleraar Russische Geschiedenis en Politiek aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij heeft een schat aan ervaring opgedaan door samen te werken met Russische staatsinstellingen tijdens het doen van onderzoek naar Nederlands cultureel erfgoed in Russische bibliotheken en archieven. Van Koningsbrugge is gefascineerd door de huidige politieke en economische situatie rondom Rusland en poogt zijn kennis en kunde ter beschikking te stellen aan derden. Sinds 2018 werken wij ook samen met partners om onze expertise ook in het zuiden van Nederland en in België aan te bieden.

Ons team van specialisten in de internationale betrekkingen tussen Rusland en de rest van de wereld is graag bereid bedrijven bij te staan de Russische markt te verkennen. Ook bieden we graag onze culturele expertise aan culturele instellingen en (nieuws)media aan.

★ О Нидерландско-Российском Центре

Нидерландско-Российский центр был основан в 2007 г. Деятельность центра направлена на установление деловых и культурных отношений между Нидерландами и Россией. Директор центра Ханс ван Конингсбрюгге – доктор российской истории и политики в Государственном университете Гронингена. Он накопил богатейший опыт, работая вместе с российскими государственными учреждениями во время исследования культурного наследия Нидерландов, проводимого в библиотеках и архивах по всей России. Доктор Ван Конингсбрюгге глубоко погружен в нынешнюю политическую и экономическую ситуацию в России и вокруг неё, и с радостью делится со всеми заинтересованными лицами своими знаниями и опытом. С 2018 г. мы также сотрудничаем с партнерами по оказанию своих услуг в южной части Нидерландов и в Бельгии.

Наша команда экспертов по международным отношениям между Россией и остальным миром с удовольствием поддерживает компании в исследовании российского рынка. Мы также рады предложить учреждениям культуры и СМИ нашу экспертизу.